

הייה ומפעלה הספרותי של לאורה פאפו, "בוכוריטה", המחזאית הראשונה שכתבה בספרדית-יהודית

אליעזר פאפו

כדי להבין את מהות מפעלה הספרותי של לאורה פאפו יש לרשום קווים לדמותה. בהשכלתה היא יוצאת דופן בקרב הנשים הספרדיות אצלנו. עם זאת צניעותה מעניקה תחושת מידה לכל מה שהיא כותבת. בכלל אינני יודע אם יישר בעיניה שאני מציג אותה בגלריית הסופרים שלנו. לא ידוע לי אם היא פרסמה דבר מלבד שניים-שלושה דיוקנות יפים. אך גם מהם בלבד אפשר ללמוד על כישרון הציור שלה, על טעמה המפותח ועל לבה האדיב; נראה שכל אלה הם תכונות נשיות. צניעותה הכתיבה את צורתן של יצירותיה, את הנושאים שלהן, והחשוב מכול – את לשונן. היא מכירה גם קסטיליאנית, ובהיותה תלמידת כ"ח מיטיבה לדבר צרפתית, אך ביצירותיה היא לא שואבת ממקורות אלו; את שפת הכתיבה שלה היא מביאה מביתה. בכלל, השומר האמין ביותר של שפת אם אצלנו הוא הנשים. קיים בלשונה של לאורה פאפו ובשיח שלה הדר מסוים, אינטימי. גברת פאפו היא משלנו גם בתפיסתה את מפעלה הספרותי, ובמיוחד בסגנונה.¹ (קאלמי ברוך)

תמונה עדכנית של מצב המחקר

מפעלה הספרותי של לאורה פאפו – "בוכוריטה" (1891–1942) ענף ורחב היקף – מלבד מחזות היא כתבה שירים, סיפורים קצרים, נובלות ומסות, כולם בספרדית-יהודית; כן היא תרגמה ספרות ואספה יצירות מהפולקלור הספרדי-יהודי. הרומנסירו של לאורה פאפו² פורסם בחלקו בידי קאלמי ברוך³ ובידי שמואל אלעזר,⁴ ומוחמד נזירוביץ' פורסמו בשלמותו.⁵ רבים משיריה, מסיפוריה ומהנובלות שלה פורסמו בעיתונות היהודית הבוסנית בין שתי מלחמות העולם; ובאחרונה פורסם נזירוביץ' פקסימיליה של שתי הגרסאות של המסה *La mužer sefardi de Bosna* (האישה הספרדית מבוסניה) בתוספת תרגום לבוסנית.⁶

עיקר מפעלה הספרותי של לאורה פאפו הוא יצירות התאטרון שלה, אך למרבה הצער שום מחזה או תמונת הוויי שלה מעולם לא פורסמו. ראוי

* כל המובאות מטקסטים סרבו-קרואטיים או קסטיליאניים תופענה במאמר זה בתרגום לעברית בלבד. לעומת זאת טקסטים ספרדיים-יהודיים יצוטטו לרוב בגוף הטקסט כהווייתם במקור ויתורגמו לעברית בהערות השוליים.

1. K. Baruh, "Nekoliko pojava lijepe. 1 knjževnosti kod bosanskih Sefarda", V. Maksimović (priredio), *Izabrana djela Kalmija Baruha*, Sarajevo 1972, pp. 323–326

2. הרומנסירו של לאורה פאפו מופיע בעיון בשתי גרסאות. גרסה בתרא, המהודרת, כוללת עשר רומנסות; גרסה קמא כוללת רישומים ראשוניים של שבע מתוך עשר הרומנסות שבגרסה בתרא, ובצדן שש רומנסות אחרות.

3. על מאמרו של ברוך, שבו נחקרו שבע רומנסות שרשמה לאורה פאפו, ראו סעיף ד' להלן, ולמראה המקום ראו הערה 53 להלן.

4. S. Elazar, *El romancero judeo-español*, Sarajevo 1987 ברומנסירו שלו כלל אלעזר קבצים של כמה רושמי רומנסות, שירים וקובצי שירים שכתבו משוררים יהודים ספרדים בבוסניה. בתוך הרומנסירו השירים אינם מופיעים לפי הקבצים שמהם הם נלקחו אלא הם מסודרים לפי נושאים. עם זאת בהערות השוליים ובהערות הסופיות אפשר לעמוד על מקורו של כל שיר וגם לשחזר את תכולתם של הקבצים. הרומנסירו של לאורה פאפו (גרסה בתרא) נכלל כולו בתוך הרומנסירו של אלעזר, ובצדו גם שישה שירים שהיא כתבה בעצמה: *El namorado* (עמ' 180 שיר 194), *Madres* (עמ' 180 שיר 195), *Prekura de kantar* (עמ' 182 שיר 196), *Violetas* (עמ' 182 שיר 197), *Alavaciones a la ruda como milisina* (עמ' 253 שיר 253) ו-*Hadras de Pesah*, המלווה מערכון שלה שנושא את אותו השם (עמ' 210 שיר 215).

5. M. Nežirović, "El cancionero de los. 5 romances judeo-españoles de Sarajevo de Laura Papo-Bohoreta", *Linguistica*, de Laura Papo-Bohoreta", *Linguistica*, 26 (1986), pp. 115–130

להדגיש כי הם גם לא נכתבו כדי להתפרסם בספר אלא כדי להיות מוצגים על בימה. כל מחזותיה וכל תמונות ההוויי שלה הוצגו סמוך לכתיבתם על ידי קבוצת שחקנים חובבנים של "מתתיה", איגוד הנוער היהודי העובד. אחרי שואת יהודי יוגוסלביה מסרה משפחתה של לאורה פאפו את האוטוגרפים שלה לארכיון ההיסטורי של העיר סרייבו.⁷ מאז עיזבונה הספרותי נמצא בארכיון זה בקופסת קרטון שמספרה O-BP-168. קורפוס זה מעולם לא שימש נושא למחקר ספרותי שיטתי וממוקד. חוקרים יוגוסלבים, והם היחידים שהכירו את כתבי היד מקרוב, עסקו בעיקר בהעלאת קווים כלליים לדמותה של לאורה פאפו, ואגב כך הזכירו ולעתים אף תיארו חלק מיצירותיה. אמנם בתחום הביבליוגרפיה נעשו מאמצים ממוקדים יותר – רישום זה התחיל בתיאורו של אשרף צ'מפרה⁸ לעיזבון, והמשיכו בו ריקיצה עובדיה,⁹ קרינקה וידקוביץ'-פטרוב¹⁰ ומוחמד נזירוביץ'.¹¹

לאורה פאפו - "בוכוריתיה" 1891-1942

6. idem (edicija rukopisa i prevod). *Laura Papo Bohoreta: Sefardska žena u Bosni*, Sarajevo 2005

7. ראו נזירוביץ', קנסינורו (הערה 5 לעיל), עמ' 117: "גברת נורדנה קוייץ", סופרת בעצמה ובתה של התורמת הראשונה גברת בלאנקה פאפו קוייץ, הרימה בעזרת גברת ריקיצה עובדיה תרומה נוספת לארכיון העיר סרייבו, הכוללת שתי מחבורות כתובות בכתב יד של לאורה פאפו – בוכוריתיה".

8. E. Čampara, *Prilog bibliografiji književnog rada Laure Papo / Bohoreta*. רשימת המצאי של צ'מפרה משמשת עד היום קטלוג יחיד לעיזבון; היא נערכה ב-10 בנואר 1963, ויש בה 16 עמודים בפורמט A4 מודפסים במכונת כתיבה, ובהם: (א) מבוא קצר; (ב) רשימת השירים הנמצאים בעיזבון (בתוספת תיאור וסיכום), חמש כותרות (*Violetas, Huanita, Madres, Dotas*) ו"Al ocasion del jubileo de combate" ו"lavoro i successo"; (ג) תיאור הרומנסירו של לאורה פאפו (גרסה בתרא); (ד) רשימת השירים שתרגמה, שלוש כותרות (*Davičon el hamal, Flor amurčada*) ו"La molinera i la karvonera"; (ה) תיאור הסיפור "Dulce de rozas". העתק צילום מהעיתון; (ו) רשימת היצירות התאטרוליות וסיכומן בתוספת הערות על תאריכי ההצגה ומובאות ממאמרי ביקורת מהעיתונות של התקופה, חמש כותרות (*Esterka, Avia*) ו"Ozoz mios, Shuegra ni de baro de ser"; (ז) "La pasensia vale mučō" ו"buena La mužer"; רשימת מסות, שתי כותרות (*Hecho hechizo* ו"sefardi de Bosna"). חלק מהחומר שהיום נמצא בעיזבון לא מורט ברשימה; ככל הנראה מדובר בפריטים שהגיעו לארכיון אחרי שכבר חיבר צ'מפרה את רשימתו. בתארו את הסיפור "Dulce de rozas" הסיק צ'מפרה בעצמו מדבריו של קאלמי ברוך כי "לאורה פאפו כתבה סיפורים נוספים – אלא שלנו לא הייתה הזדמנות לקרוא אותם ולעמוד על טיבם" (שם, עמ' 5).

היום נמצאים בעיזבון אוטוגרפים של רישום פולקלורי אחד (*Despues de las hadras*) ושל שלושה דיוקנות (*Tija Rahelona de Sason, Tija Merkada de La paparoza de tior, Jahilo Finci Kako Monteiro*) שלא פורטו ברשימתו של צ'מפרה. העיזבון היום כולל גם שתי יצירות האטרוליות שאינן מופיעות ברשימתו של צ'מפרה: *Hermandat* ו-*Tiempos pasados*. ייתכן שהמחזה *Hermandat* היה לפני צ'מפרה והוא החליט שלא לתעדו מפני שמדובר בכתב יד לא שלם המתחיל רק בעמוד 10. צ'מפרה גם לא ראה שתמונת הוויי *Avia de ser* מופיעה בעיזבון בשתי גרסאות; ואת המחזה *Renado mi nuera grande*, שהוא גרסה קמא של המחזה *Shuegra ni de haro buena*, הוא כינה "דעיין", ומכינוי זה מתקבל הרושם כי מדובר בדפים בודדים ולא בגרסה של המחזה. כעבור כמה שנים חזר צ'מפרה וערך את רשימתו מחדש: "*Laura Papo Bohoreta*", *Jevrejski almanah, 1965-1967, Beograd 1967*, pp. 136-144. במאמרו זה בחזר צ'מפרה להשיטת כל מידע על המחזה *Renado mi nuera grande*.

9. R. Ovadija, "Laura Papo Bohoreta", *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1966, pp. 305-307. עובדיה השלימה חלק מהפרטים הביבליוגרפיים החסרים אצל צ'מפרה, לפחות בכל הנוגע לאוטוגרפים השמורים בארכיון היום. רישום פולקלורי ושניים משלושת הסיפורים החסרים אצל צ'מפרה מופיעים אצל עובדיה (הסיפור "Tija Rahelona de Sason" חסר גם אצלה). כמו כן תמונת הוויי *Tiempos pasados*, החסרה אצל צ'מפרה, מופיעה אצל עובדיה אך בלי שום הערה על תוכנה. ייתכן שאת התמונה הביאה לארכיון עובדיה עצמה עם שתי המחברות שעליהן העיד נזירוביץ. ראו נזירוביץ, האשה הספרדייה (תערה 6 לעיל). מן הראוי להזכיר כי עובדיה התייחסה למחזות

מחקרו של נזירוביץ' קידם בצעד נוסף את השלמתה של רשימת יצירותיה של לאורה פאפו.¹² עם זאת הוא ייחס לה מחזה בשם *Los aparežos de Hanuka* (ההכנות לחנוכה), שאינו מופיע בעיזבון ואינו מוזכר אצל צ'מפרה או עובדיה. במקרה זה נזירוביץ' לא ציין את מקורותיו,¹³ אך ככל הנראה הוא התבסס על מודעה של "מתתיה" על אודות מסיבת חנוכה הקרובה, שם נאמר שתוצג בה גם "אופרטה במערכה אחת בשפה ספרדית" בשם *Los aparežos de Hanuka*.¹⁴ האופרטה, ונזירוביץ' ככל הנראה החיל את הכלל "כל דפריש מרובא פריש" והחליט לתלות גם אופרטה זו במי שכתבה את רוב האופרטות ומחזות הזמר הספרדיים-יהודיים אשר הוצגו בסרייבו בין שתי מלחמות העולם, הלא היא לאורה פאפו. ברם בארכיון ההיסטורי של "התאחדות עולי יוגוסלביה" על שם ד"ר יקיר אבנטוב נמצא (בתיק C-418) כתב יד של תמונת הוויי בשם *Los aparežos* (ההכנות), והוא מיוחס ל"בוקי" דימאיין.¹⁵ דימאיין היה נשיאה השלישי של "מתתיה"¹⁶ ואחד השחקנים בקבוצת התאטרון שלה; הוא שיחק גם בהצגות על פי מחזותיה של לאורה פאפו וגילם אחדות מדמויותיה;¹⁷ אולם האיש מעולם לא נודע בתור מחזאי או סופר. ייחוס היצירה לדימאיין אינו קיים במקור, זוהי תוספת שהאוּצַר כתב בעברית. אחר עיון התברר לי כי תמונת הוויי זו אינה אלא עיבוד טאטרוני של סיפור באותו השם אשר פורסם בשם הספרותי "בוקי"¹⁸ – אולם מדובר ב"בוקי" אחר,¹⁹ הלא הוא אברהם רומאנו – "בוקי".²⁰

החוקרת הלא יוגוסלבית הראשונה שהתייחסה למחזותיה של לאורה פאפו היא אלנה רומרו.²¹ אולם רומרו לא הכירה את העיזבון היכרות ישירה, ובעבודתה היא הסתמכה על תרגומה של קרינקה וידקוביץ' – פטרוב²² למאמריהם של צ'מפרה²³ ושל עובדיה.²⁴ מאז התפרסם מחקרה של רומרו התחיל שמה של לאורה פאפו לחלחל לתודעתם של העוסקים בתרבותם של היהודים הספרדים. שמה ושמות מחזותיה הועתקו מרשימה לרשימה ועברו ממאמר למאמר מבלי שאיש מחוץ לגבולות יוגוסלביה ראה את הכתבים.

במקום אחר כבר עסקתי במדיניות הלשונית של לאורה פאפו ובהכרעותיה (המוצהרות והבלתי מוצהרות) בעניין "שאלות הזמן" (שאלת הכתב, שאלת הכתיב ושאלת מקורות ההשראה והשאיילה הלגיטימיים לכוונן ניב חדשני ועכשווי של הספרדית-יהודית).²⁵ במאמר הנוכחי אנסה לשחזר את הביוגרפיה הרחנית והיצירתית של לאורה פאפו – "בוכוריטה" על פי כתביה ופרסומיה ולהשלים את מלאכת הרישום הביבליוגרפי שלהם.²⁶

א. ספרדי אונד אבי וידד לתוגרמה: תקופת ההתבגרות

לאורה נולדה בסרייבו ב־15 במרץ 1891, כבת בכורה ליהודה ליאון (המכונה דודו) ולאסתר (אסתר די דודו) לוי. מנהג רווח באותם הימים

Shuegra ni r Renado mi nuera grande de baro buena כאל שני מחוות שונים אף שמדובר בגרסאות של אותו המחזה.
 K. Vidaković-Petrov, *Kultura* .10
španskih Jevreja na jugoslovenskom
 1986. *Atu*, Sarajevo הספר מופיעה ביבליוגרפיה של המדורים והמוספים הספרותיים בכתבי עת יהודיים ביוגוסלביה בין שתי מלחמות העולם. רשימה זו אינה מתחייבת להציג את מכלול הכתבות אשר פורסמו בעיתונות זו, ובכל זאת רוב כתבותיה של לאורה פאפו – "בוכוריטה" אכן מופיעות בה. לא נכללו דיוקן אחד ("Una manjana de Sukot onde senior" (Cappon), אנקדוטה אחת "Ajde" (a mirar pešil!" ושלושה מאמרים "Parfumes y melodias", "Vakansas" "Nemo propheta in patria". כמו כן דיוקן אחד "Por esto (akea vieža no se kižo murir" יוחס בטעות לאחד א' פינטו. אשר לקורפוס המחזות, וידקוביץ'-פטרוב הכירה את האוטוגרפים מקרוב; ניכרת אצלה הנטייה להשלים את מלאכת הרישום והתיאור שהחלו בה צ'מפרה ועובדיה. כך למשל היא בחרה לתאר דווקא את תמונת הוויי *Tiempas pasados*, אשר כאמור אינה מופיעה אצל צ'מפרה כלל ואצל עובדיה רק החכרה בשם בלא פירוט כלשהו (עמ' 107). כמו כן היא ציטטה (עמ' 106-108) בהרחבה את ביקורתו של בנימין פינטו על אודות הצגת הבכורה של המחזה *La madrastra el nombre le abasta*. לפי סיכום העלילה שבביקורת אפשר להסיק כי מדובר בגרסה אחרת או אולי רק בשינוי שם של המחזה *Hernandot*, שלא הוזכר אצל צ'מפרה ולא אצל עובדיה.
 M. Nezirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo 1992
 12. הדיוקן, האנקדוטה ושלושת המאמרים שהושמטו מרשימתה של וידקוביץ'-פטרוב מופיעים אצלו לפרטיהם. כמו כן הוא עמד על הייחוס

היה שלבן הבכור קראו בוקי²⁷ ולבת הבכורה בוקה,²⁸ ובהתאם לאותו מנהג נקראה לאורה בפי קרוביה בוקה או בוקיצה; השם הספרותי שלה, "בוכוריטה", נגזר גם הוא מכינויה זה. אחרי לאורה נולדו במשפחה עוד שישה ילדים: יצחק (המכונה אתלט), נינה, קלארה, בלאנקה, רבקה (ריקיצה) ואליאס. אבי המשפחה, ליאון, היה סוחר קשה יום, והמשפחה התקיימה בדוחק רב. בשנת 1900, כשלאורה הייתה בת תשע, עברה המשפחה כולה לאיסטנבול – שם היו לאב קשרי עסקים ומשפחה. אולם לפי המסופר אצל גורדנה קוייץ²⁹ גם באיסטנבול לא עלו עסקיו של ליאון יפה וגם שם חייתה המשפחה בדוחק. בשנת 1908 חזרה כל המשפחה לסריבו. נראה כי ההחלטה לחזור לא נבעה רק משיקולים כלכליים. סביר להניח כי גם האווירה המהפכנית אשר שלטה באימפריה הגוססת בעת ההיא וחוסר הביטחון והאי-ודאות אשר ליוו אותה תרמו את חלקם. בעת שהותה שמונה שנים באיסטנבול למדה לאורה בבית הספר של כי"ח (אליאנס). אצל נזירוביץ',³⁰ ובעקבותיו גם אצל פרידג פלווסטרה,³¹ מופיע פרט ביוגרפי נוסף ולפיו שמה המקורי של לאורה היה לונה. אם הדבר נכון יש להניח כי שינוי השם התחולל דווקא באיסטנבול – באווירתה ה"מצורפתת" של בית הספר של כי"ח שם כמו לונה היה עשוי לעורר קשיים בהשתלבות בחברה, כל שכן כשמדובר במהגרת מבוססיה (שבעיני התלמידות האיסטנבוליות הייתה פרובינציה נידחת). אם כן, הצורך להמיר את השם המיושן בשם מודרני, מתקדם ומערבי, תוך כדי שמירה על צליל דומה, אולי קשור בתהליך המזורז של ההתמערבות שאפיינו את החברה היהודית באיסטנבול בתחילת המאה הקודמת. על כל פנים, בתחילת דרכה באיסטנבול היהודית הוצבו מול המהגרת הבוסנית הצעירה דרישות הסתגלות קשות עוד יותר – היה עליה לרכוש מהר ככל האפשר שפה זרה (הלימודים בבתי הספר של כי"ח התנהלו בצרפתית, ובלי השליטה בשפה אי-אפשר היה להשתלב בלימודים), ואם היא לא רצתה להתבלט כשונה וזרה היה עליה גם לשנות את אופן דיבורה אפילו בספרדית-יהודית ולהתאימו לכללי הניב האיסטנבולי, השונה כל כך מהניב המדובר בעיר מולדתה. היחשפות זו בתקופת הנעורים לשפה חדשה ולניב שונה של שפת אמה חידדה את אוזנה של לאורה הצעירה ויצרה אצלה מודעות גבוהה לגוונים בשפה ורגישות מיוחדת להבדלים הבין-ניביים. עניין זה ישתקף גם במפעלה הספרותי – במיוחד במחזותיה, בעיסוק חוזר בחריגים ניביים או לשוניים שבאמצעותו מתחדדת ההבחנה בין הניבים, האזוריים³² או המעמדיים.³³ מדי פעם בפעם מופיעים במחזותיה גם חריגים לשוניים מוחלטים המדברים שפה שבורה ומהופכת, כמו הצוענייה המדברת ספרדית-יהודית מקרטעת³⁴ או הזקנה היהודייה שאינה מסוגלת להוציא חצי משפט בסרב-קרוואטית מבלי שתפולנה בו שתיים-שלוש טעויות.³⁵

ב. לאב עצלן בנות חרוצות: חייה הבוגרים של לאורה פאפו

גם החזרה לסרייבו לא תרמה הרבה לשיפור מצבה הכלכלי של המשפחה. עסקיו של האב שוב לא עלו יפה, והמשפחה חייתה בצמצום ובדוחק.³⁶ כיהא למעמדה של בכורה, לאורה התגייסה ראשונה להקל על המצוקה הכלכלית – היא לימדה צרפתית, גרמנית, לטינית, וגם פסנתר בשיעורים פרטיים, אך למרות מאמציה לא הצטבר סכום שאפשר לממן את לימודיהם של כל הילדים הקטנים. בהתאם לערכים הפטריארכליים של הזמן בחרה המשפחה להשקיע ביצחק, רק מפני היותו בן זכר, אף שהוא התעצל בלימודים ולא גילה כישרונות מיוחדים ואילו שתי האחיות הקטנות, בלאנקי וריקי, כישרוניות ושפתניות, הושארו בבית.³⁷ לאחר זמן לא רב גם שאר ה"לוויות"³⁸ הבינו כי גורלן מסור לידיהן וכי איש מלבדן לא יחלצן ממצבן. במאי 1911 פתחה נינה, בהיותה בקושי בת 18, סלון קובעים לגברות בשם "La Parisienne" (הפריזאית).³⁹ מעתה נינה וקלארה (אשר עבדה אצלה בסלון) תהיינה המפרנסות העיקריות של המשפחה. כשלוש שנים לאחר פתיחת הסלון פרצה מלחמת העולם הראשונה. יצחק גויס לצבא האוסטרו-הונגרי ונשלח לחזית. ברם, דווקא בתקופת המלחמה החל הסלון של נינה להצליח, ובסתיו 1915 החליטה המשפחה לשלוח את בלאנקי בת ה-12 לבית הספר. למרבה הצער חלומה של בלאנקי יימשך כשנה בלבד. בסוף כיתה א' תחליט נינה להפסיק את לימודיה ולהעסיקה בחנות הטבק אשר פתחה נוסף על הסלון. התנגדותה הנחרצת של לאורה לא הועילה, ובלאנקי עזבה את בית הספר. לקראת סוף השנה, אולי דווקא כדי לעודד את רוחה הנפולה של בלאנקי, גייסה ריקי, הקטנה שבאחיות (אשר לימים תהיה הפרימה-בלרינה של התאטרון היוגוסלבי אך אז הייתה בת שמונה בלבד) את כל המשפחה וארגנה מופע מחול קטן ומשפחתי לכבוד יום הולדתה ה-13 של בלאנקי. לפי קוייץ' הצליחה ריקי לגייס את בוקה לכתוב כמה שירים לרגל האירוע, את נינה לעצב תלבושות, את קלארי לנגן בפסנתר, את חברותיה לשחק בתפקידי משנה – והיא בעצמה שיחקה בהצגה בתפקיד הפיה הטובה. סיפור על אודות המופע המשפחתי עבר מפה לאוזן בסרייבו, וה"לוויות" היצירתיות החלו עושות להן שם. זוהי עדות ראשונה לעיסוקה של לאורה בשירה. גם השיר *Violetas* (סיגליות), שיר געגועים לשלום, נכתב ככל הנראה בשנת 1916. כאמור, בתקופה זו שירת יצחק, אחיה של לאורה, בצבא "הקיסר הממלכתי". גם בחיר לבה, דניאל פאפו, גויס לצבא הכיבוש⁴⁰ – בשיר הסיגליות קובלות על היעדרם הממושך, בן השלוש שנים, של הסטודנטים ועל כך שמפני היותם מגויסים הם כבר אינם באים לקטוף אותן. השיר מסתיים בהבעת תקווה שהשלום אינו רחוק:

No mos dešeš asoladas,
Muestras flores amorcár,
Alas proksimas anjadas,
Vos aspiramos kon la pas.⁴¹

המוטעה של הדיקן "Por esto akea vieža no se kižo murir", ראו שם, עמ' 589 הערה 45. אמנם יש לציין כי הרישום הפולקלורי "Salida Pesah", המופיע אצל וידקוביץ'-פטרוב, הושמט אצל נירוביץ'.
13. ראו שם, עמ' 552: "יצירתה הבאה, אשר נוצרה בדיקן באותה התקופה, היא *Los aparežos de hanuka* (ההכנות לחנוכה), מחומר קומי במערכה אחת".
14. *Jevrejski glas*, 49, 4.12.1931, p. 8.
15. כתב היר כתוב על גבי גיליונות פוליו בפורמט 28.5:23 ס"מ ויש בו 11 עמודי טקסט, כולל השער, הכתובים ספרדית-יהודית, בכתב ברור וקריא בכתב סבבו-קראוטי. בשער מופיעה רק הכותרת, אך בעמוד 3 נוספה לה גם תת-כותרת: *akapito aktuel en un akto / antes de Hanuka* (אירוע אמתי במערכה אחת, לפני חנוכה).
16. ראו: יעקב מאסטר, "קהילת סרייבו בין שתי מלחמות העולם", תולדות יהודי יוגוסלביה, ב: יהודי קראטיה ובוסניה-הרצגובינה בעידן החדש, קובץ מסות ומאמרים, צבי לוקר (עורך), ירושלים, תל אביב וח'יפה תשנ"א, עמ' 264, 281; יעקב מאסטר, פנקס הקהילות: יוגוסלביה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 221, ערך סאראייבו.
17. כך למשל הוא גילם את בנימין קאמפיאס ב-*Shuegra ni de baro buena* (למאמר ביקורת על ההצגה ראו "*Shuegra ni di baru buena*", *Jevrejski glas*, 20.10.1933); את דוד אברהם ב-*Ožos mios* (לפי הערת המחברת ברישמת הדמויות בנרסה הראשונה של כתב היד; ואת אחת הדמויות הגבריות ב-*Esterka* (כך נמצאו למדים ממאמר ביקורת של בנימין פינטו על הצגת המחזה בתאטרון הלאומי של סרייבו, אשר פורסם ב-*Jevrejski glas*, 10.10.1930 תפקידו של דימאייו).
18. Buki, "Los aparežos", *Jevrejski život*, 33, 14.11.1924.
19. בעיית זהותו של "בוקי" שחתם שם חיבה זה ב-28 סיפורים וכתבות ב-

Jevrejski život וב-*Jevrejski glas* נפתרה בספרו של נירוביץ, הספרות (הערה 11 לעיל), עמ' 576, על פי מאמרו של קאלמי ברון, "El judeo-español de Bosnia", *Revista de filología española*, 17 (1930), pp. 113-154, בן זמנו וכן מקומו של "בוקי". במאמרו זה הביא ברון את הסיפור "Saruča i Hanuča" של "בוקי" בשלמותו, ובפשטות העיד כי מדובר ביצירתו של "מר בוקי רומאנו". על בסיס מידע זה דחה נירוביץ, בצדק, את השערתה של וידקוביץ-פטרוב כי האיש מאחורי הכינוי הוא מ' פינצי, והוא גם תיקן את טעותו של אברהם פינטו (A. Pinto, *Jevrejski Sarajeva i BiH*, 1987, p. 123), אשר ייחס חלק מספריו של אברהם רומאנו – "בוקי" לאברהם פינצי – "בוקי".

20. בארכיון ההיסטורי של התאחדות עולי יוגוסלביה נמצא כתב יד אחר המיוחס ל"בוקי" דימאיו. גם ייחוס זה בטעות יסודו. מדובר בתמונת הווי *Noće de Hamišoše*, שהיא עיבוד תאטרוני של הסיפור "Hamišoše" של "בוקי" רומאנו, שפורסם ב-*Jevrejski život*, 93, 1926, p. 1. ח"ר אברהם רומאנו, המכונה "בוקי", נולד בסרייבו בשנת 1894. הוא נקרא כך על שם סבו ח"ר אברהם רומאנו, המכונה מירקאדו, מאחורני חכמיה של סרייבו, שזכה ליהנות מההילה המסורתית של צדיק וקדוש. אברהם רומאנו הנכד היה רב קהילה בשמן, בדוברובניק (בספרדית-יהודית: רלגוזא) ובביטולה (בספרדית-יהודית: מונלסקטיר). עם שאר יהודי ביטולה הוא נשלח ב-11 במרץ 1943 בידי משתפי פעולה בולגרים לאושוויץ, וממנה לא חזר. בין שתי מלחמות העולם הוא פרסם בעיתונות היהודית בסרייבו 28 סיפורים קצרים, חלקם יצירות מופת של הספרות הספרדית-יהודית בכלל. מפני גורלה המר של קהילת יהודי יוגוסלביה בשואה ומפני מעמדה הלא רם של סוגת הסיפור הקצר בקרב היהודים הספרדים יצירתו אינה מוכרת אלא לקומץ חוקרי לשון.

E. Romero, *El teatro de los* 21

מאוחר יותר באותה שנה, שנת 1916, אירעו במשפחת לוי שתי שמחות – תחילה השתחררו שני החיילים, יצחק ודניאל; ובאביב התחתנו דניאל ולאורה. בהינשאה לדניאל פאפו הייתה לאורה בת 25. התמונה בתחילת המאמר צולמה ככל הנראה זמן קצר לאחר החתונה. בתמונה לאורה חובשת טוקאלו מסורתית, כיסוי ראש של אישה ספרדייה נשואה. היא הייתה אחרונה מבנות משפחתה לחבוש את הכובע המסורתי. נינה, קלארה ובלאנקה תחתנה עם נוצרים ולא תזדקקנה לסמלי מעמד חברתיים יהודיים מסורתיים, ואילו ריקי מעולם לא נישאה. כעבור שנים מספר גם לאורה תסיר את הטוקאלו.

ג. אשת חיל מ' ימצא: הצעדים הראשונים על הבימה הציבורית והמלחמה על כבודה של האישה הספרדייה

בשנה ההיא, 1916, בעיצומה של המלחמה, עושה לאורה פאפו גם את צעדיה הראשונים על הבימה הציבורית. סרייבו עדיין הייתה נתונה לכיבוש האוסטרו-הונגרי, וגם בזמן המלחמה המשיך להופיע העיתון *Bosnische Post* (הדואר הבוסני) – מקומון יומי בגרמנית. בגיליון 281 של העיתון פורסם מאמרה של יליצה ברנדזיקובסקה-בילוביץ, "Frau in der Politik" (האישה הדרום-סלבית בפוליטיקה).⁴² במאמר גם פסקה הנוגעת לאישה היהודייה הספרדייה בבוסניה. הכותבת ראתה באישה הספרדייה עצמה את האשם העיקרי בשעבוד שלה. לדבריה הנשים הספרדיות הן הן השומר האחרון, המסור והנאמן, של הערכים הפטריארכליים. המאמר עורר את חמתה של לאורה פאפו הצעירה, והיא מתגייסת להגן על כבודה הנרמס של האישה הספרדייה ולנסח לה כתב הגנה. כעבור שבוע מתפרסם באותו העיתון מאמר תגובה מטעמה תחת הכותרת "Die Spanolische Frau" (האישה הספרדייה).⁴³ בהכינה את הכתבה בגרמנית נעזרה פאפו בד"ר קרל פאטש (Karl Patsch), אז מנהל מוזאון המדינה. במרוצת הימים יפציר בה ד"ר ב'טה קאיון, אחד מהוגיה ומנהיגיה של "התנועה הספרדית", לתרגם את עבודתה לספרדית-יהודית.⁴⁴ רק בשנת 1931 היא תכתוב מונוגרפיה *La mužer sefardi de Bosna* (האישה הספרדייה מבוסניה), על בסיס אותו המאמר בגרמנית.⁴⁵ בהקדמה היא מתייחסת גם לוויכוח שלה מעל דפי ה-*Bosnische Post*:

Por rodeos del destino me esto okupando de este tema kual jo trati el envierno de 1917, kuando, al okazion de una huerti polemika kon la senjora Bernazikovska, ke tuvo el koraže de entinjer alas sefardis en un artiklo suyo "Die Spaniolin in Bosnien". — Estonses le di kontra, kon buenos argumentos le demostrí loke es la mužer muestra, y este momento hue el empesizo de este livriko, el kual estonses lo eskriví en aleman, nemcesko⁴⁶ guijada por el director del museum de akeos tiempos, el Sr. Dr. Patsch,

sefardies orientales, Madrid 1979

22. שם, ערך 620: *Shuegra ni de baro*

buena, הודתה רומרו לוידיקוביץ-פטרוב על שתרגמה למענה את מאמרו של צ'מפרה מסרבו־קראטית לספרדית.

23. ראו שם, ערך 250: *Esterka* הערה 290, המתייחסת למקור המידע: "צ'מפרה, בוכוריטה, עמ' 138, בכיבוד צורת הכתיב שלו ובתוספת הטעמה על ידינו. כל המידע שנסקר בהמשך לקוח מהמאמר הזה". אם כן המידע של רומרו מבוסס על מאמרו של צ'מפרה, בוכוריטה (הערה 8 לעיל).

24. רומרו הכירה גם את מאמרה של עובדיה ואף הודקה ליישב סתירות בינו ובין מאמרו של צ'מפרה. כאמור, במאמרו של צ'מפרה, בוכוריטה (שם), המחזה *Renado mi nuera grande* לא הוזכר כלל. יתרה מזו, בסיכומו של המחזה *Shuegra ni de baro buena* חרגם צ'מפרה את שמה הספרדי-יהודי של הכלה Renado לשם סרבו־קראטי Renata, וכך הוא שטטש עוד יותר את הזיקה בין שתי הגרסאות. כשמצפדים לנאמר לעיל גם שעובדיה הציגה את שתי הגרסאות האלה כשני מחזות נפרדים מצטיירת תמונה מעורפלת ומבלבלת ביותר. אולם רומרו התמודדה בהצלחה עם הקושיה גם בלי להכיר את החומר מקרוב. בספרה התאסרון (הערה 21 לעיל), בערך 620: *Shuegra ni de baro buena*, היא הסיקה כי "יש נקודות מגע" בין המחזה החדון לבין מחזה אחר של לאורה פאפו אשר לא נכלל במחקרו של צ'מפרה אבל מוזכר אצל עובדיה: "כותרתו גורמת לנו להניח כי מדובר בעלילה שעולים בה חיכוכים בין כלה לחמותה, יש גם חפיפה בשם של אחת הדמויות (רינאדו / רינאטה), גם ר' [ריקיצה] עובדיה מסרה כי המחזה נכתב ב-1933 בספרדית-יהודית באותיות לטיניות, כמו כל כתביה [של לאורה פאפו], שהוא הוקדש לשחקן שלום דאניטי ושהוא הוצג בסרייבו ב-1933". ועדיין בהיעדר ראיות מוצקות העדיפה רומרו להיזהר מהכרעה חד-משמעית, והיא השאירה את השאלה פתוחה: "ובכל

el ke ojen dia okupa la sija de arheologija en la Universita de Vienna.⁴⁷

כעבור פחות משבועיים, ב-31 בדצמבר 1916, מתפרסמת עוד כתבה של לאורה פאפו ב־*Bosnische Post*. הפעם מדובר במאמר זיכרון המוקדש לזיקי-איפ'נדי.⁴⁸

ד. במקום שאין אישה...: איסוף הרומנסות ועבודת שדה

בינואר 1917 פונה לאורה פאפו לפרויקט חדש: איסוף רומנסות ספרדיות מפי מידעניות. היא מראינת לפחות ארבע מידעניות⁴⁹ ורושמת מפיהן 16 רומנסות. עשר מתוכן תיכללנה בגרסה הסופית של הרומנסירו שלה.⁵⁰ הרומנסירו כתוב בכתיב קסטיליאני (אמנם עם סטיות רבות) בעוד מפרט שמותיחן של המידעניות, גילן, מקצוען ומקום מגוריהן כתוב בגרמנית. שני פרטים אלו מלמדים כי הקובץ לא נועד לציבור היהודי כי אם לציבור חיצוני. יתרה מזו, אילו היה אוסף הרומנסות של לאורה פאפו מכוון לחברה הכללית בבוסניה והרצגובינה, סביר להניח כי המחברת הייתה בוחרת להשתמש בלשון הסרבו־קראטית, שפה שבה היא שלטה יותר מבגרמנית. מהעדפת השפה הגרמנית, שפת תרבות ומחקר מובהקת, ניתן להסיק כי הקובץ נועד קודם כול לציבור החוקרים או אנשי הרוח וכי אותם ביקשה פאפו לעניין במורשת שבעל פה של יהודי בוסניה והרצגובינה.⁵¹ מן הראוי לציין כאן כי דרכם של חובבנים בליקוט ילקוטי רומנסות לכלול גם שירים שאינם עונים להגדרת הרומנסה. אמנם 16 השירים שאספה לאורה פאפו הם כולם רומנסות ספרדיות טהורות – והדבר מעיד על הבחנתה החדה. עם זאת היא לא סברה כי יש בידה כלים לנתח אותן או אפילו להביאן לידיעתה של קהילת החוקרים הבין-לאומית. לפיכך כשקם מתוך הקהילה חוקר עם כלים מדעיים לטיפול ברומנסות היא ממרתת להעמיד לרשותו גם את הרומנסירו שלה. קאלמי ברוך פרסם שבע רומנסות מתוך האוסף שלה⁵² במאמרו "Španske romanse bosanskih Jevreja" (רומנסות ספרדיות של יהודי בוסניה).⁵³ בתחילת מאמרו וגם בסופו הוא מציין את מקורן של חלק מהרומנסות המופיעות במאמר במילים אלו:

לפני שנתחיל לדבר על הנושא ברצוננו להדגיש כי החומר הועמד לרשותנו בנדיבותה של גברת לאורה פאפו, פעילת ציבור ידועה וכנראה גם אחת מגדולי המומחים למורשת ספרדית שבעל פה בבוסניה.⁵⁴

לסיום צריך להזכיר כי אין מדובר כאן במחקר יסודי. כדי להשיג זאת היינו זקוקים לעבודת שטח מקדימה יסודית, בקרב המידעניות. אני כאמור לא עשיתי עבודה גדולה זאת, אלא השתמשתי בחומר שהיה אצלי וגם בחומר שהעמידה לרשותי

- את, אין בידינו כעת לדייק ולקבוע אם מדובר ביצירות שונות או בשתי כותרות של יצירה אחת".
25. ראו את מאמרי: "משנתה הלשונית של לאורה פאפו – "בוכוריטה", פעמים (בהכנה).
26. ראו נספח א': רשימה מעודכנת של פרסומיה וכתביה של לאורה פאפו – "בוכוריטה". הרשימה מחולקת לחמש קטגוריות: שירה, פרוזה, דרמה, כתיבה ביקורתית ופולקלור.
27. פעמים רבות חצו שמות חיבה אלו את גבולות המשפחה והיו לשמו המזהה של האדם. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם פעלו אינטלקטואלים יהודים בסריבו שנועדו בציבור בראש ובראשונה בכינויים זה: אברהם רומאנו – "בוקי", דימאיו "בוקי", אברהם פינצי – "בוקי" וכו'.
28. או בוקיץה בתוספת סיומת הקטנה-חיבה סרברקוואטית.
29. גרדנה קוייץ' (Gordana Kujic), סופרת יוגוסלבית ידועה, היא בתה של בלאנקה לוי-קוייץ', אחת האחיות של לאורה, וכמה מציורותיה עוסקות בחייה של משפחה. הרומן שלה *Miris kiše na Balkanu* (ריח הגשם בבלקנים) עוסק במשפחה בין שתי מלחמות העולם, ובוקה מופיעה בו פעמים רבות. כתיבתה של קוייץ' נאמנה למציאות, וסיפור הדברים שלה נתמך בכל מה שעולה מפרסומיה וממכתביה של לאורה.
30. ראו נזירוביץ', הספרות (הערה) 11 לעיל, עמ' 503 (בלא הפניה כלשהי למקור הידיעה).
31. П. Палавостра, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Београд 1998. стр. 84
32. לדוגמה דודה שרינה ה"ליחמיליליה" (יוצאת איזמיר) בתמונת הוויי *La pasensia vale mučo*, הדוברת במשך כל היצירה ספרדית-יהודית שונה במעט מזו של שאר הדמויות. בהעמדת שני הלהגים זה מול זה הבליטה "בוכוריטה" את מאפייני הלהג של יהודי סריבו, שכן אחת המטרות של מחזותיה הייתה

הגברת לאורה פאפו. אני מודה לה על נדיבותה גם בהזרמת 55 זן.

ראוי להזכיר גם כי חלק מהרומנסות אשר נאספו בתקופה זו תשובצנה במחזותיה של לאורה פאפו ובתמונות ההוויי שלה בתקופה מאוחרת יותר.

לקראת סופה של מלחמת העולם הראשונה נולד לזוג פאפו בנם הבכור, והוא נקרא על שם סבו, אבי אמו, ליאון. כעבור שנה נולד למשפחה עוד בן, בר-כוכבא, אך הכול קראו לו קוקי.

ה. אין נביא בעירו: צעדים ראשונים בתאטרון

בשנת 1919 שוב מתנסה לאורה פאפו בתחום היצירה התאטרונית. גם הפעם תחילתו של העניין הייתה בקרב במשפחה, אך הפעם ההצגה הוצגה על בימה ציבורית. כנראה לאחיות לוי עדיין לא הייתה דיי תעוזה להופיע על בימה ציבורית בסריבו, מרכז תרבותי גדול שמבקריהם של אירועי התרבות בו, אניני טעם ותובענים, הטילו אימה על היוצרים בספרדית-יהודית. אי לכך תחילה הן בדקו את ערך יצירתן מול קהל אוהד יותר וביקורתי פחות – בבימה ציבורית צנועה ב"Židovsko nacionalno društvo" (האגודה היהודית הלאומית) בעיירה ויסוקו ליד סריבו. באמצע אפריל 1919, בערב תאטרון שהוצגה בו תמונתו של שבת ג'אין *Lijepa pjesma* (השיר היפה), הוצג, בשירה ובריקודים, גם המערכון *Las hadras de Pesah* (ההכנות לפסח). לאורה כתבה את המערכון וביימה אותו, ריקי רקדה, ובלאנקה ליוותה אותה בשירה ובנגינה בפסנתר.⁵⁶ ריקי וכישרונה הנפלא הם שמשכו את לב הקהל, ובזכותה המערכון עשה לו שם בוויסוקו. השמועות הגיעו מיד גם לסריבו, ובעקבותיהן פנתה "לה ציניזלנליה"⁵⁷ אל ריקי בבקשה להכין מערכון חדש כדי להציגו בערב התרמה של הארגון. שוב הוטלה מלאכת הכתיבה על לאורה; בלאנקה ביצעה את השירים; וריקי רקדה. אולם "בוכוריטה" עדיין לא אוזרת אומץ לחשוב על יצירה עצמאית בלתי תלויה – היא בוחרת להסתמך על שיר צרפתי ידוע. כך נוצר המערכון *La molinera i la karvonera* (הטוחנת ומוכרת הפחם).

ב-1 בדצמבר 1919, ביום חג יוגוסלבי לאומי, נפטר יהודה ליאון לוי והותיר אחריו אישה, שלוש בנות רווקות בלא נדוניה ושני בנים בלא מקצוע. מעתה נינה וקלארי תפרנסנה את אמן, את אחיהן ואת אחיותיהן. במרוצת הימים הן אפילו תחוסכנה מספיק כסף כדי לשלוח את האח הגדול, יצחק, ללימודים בווינה. תקופה זו לא האירה פנים למשפחה. זמן מה לאחר לידתו של קוקי לקה בעלה של לאורה, דניאל, בנפשו והועבר לסנטוריום, בו הוא יישאר עד סוף ימיו. מעתה, עול פרנסת משפחתה הקטנה של לאורה יוטל עליה.

1. צאינה בנות ציון: התגייסות חברתית ותמיכה ביציאת הבנות ללימודים ולעבודה

ערנותה ואחריותה הציבורית לא אפשרו ללאורה לשקוע בבעיותיה האישיות ולהתעלם מהנושא הקרוב אל לבה – הכשרת האישה (או הנערה) הספרדייה לחיי יצירה בעידן המודרני. בשנת 1924 היא חוזרת לזירה הציבורית במלוא המרץ בעקבות סיפורו של "בוקי" רומאנו, "Dos vizinas in el kortižo" (שתי שכנות בחצר).⁵⁸ כנהוג בסיפוריו של "בוקי" (ובהתאם לאווירה הכללית של המדור שהם פורסמו בו), גם בסיפורו זה נושבת רוח נוסטלגיה. בחום ובחיבה כובשת צייר "בוקי" בביטחון עצמי של אמן – על שתי שכנות יהודיות ספרדיות טיפוסיות של פעם, לאה ובוכוריטה. הוא לא נזקק לתיאורים מיותרים; שפתן החיה והתוססת של הדמויות הספיקה לו כדי לעצב דמויות משכנעות וכמעט חיות. מבלי להטיף לעמדותיהן או לדעותיהן הקדומות יצר "בוקי" שתי דמויות ייצוגיות ואמינות המשוחחות על הא ועל דא – אך בעיקר על מה שאפשר לכנות "מכת חינוך לבנות" ועל השלכותיה המרחיקות לכת וה"מצמררות". לאה מספרת לבוכוריטה על אירוסיה של אירנה, בתה הקטנה של אחותה מאזאלטה. כמצופה בבוכוריטה מיד שואלת מה עם לאורה, האחות הגדולה (כי בחברה היהודית-ספרדית המסורתית נהוג היה להשיא בנות לפי סדר לידתן). לאה עונה שהיא מסופקת אם לאורה תתחתן אי פעם. בבוכוריטה מקשה: "Pur luke? Abastanti hinoza paresi!" (למה? היא דווקא די חייננית!), ועל כך לאה עונה בכתב אישום ארוך נגד בתי הספר שמקלקלים את הבנות:

Ah kirida vizina. Ni eja no savi kvantu mal si jeva kun estas fitižas? In dimas in esti tjenpu. Si no las das a las eškolas, es ki son tontas. No savin salir entri ĉenti. Si las das a las ŝkolas, ti si fazin muj finas, muj seheludas no si deŝan una palavra avlar. Di muĉus romanis, di muĉu korzu, di muĉu ŝekiŝijar, luke diras? I koandu lis falvas algu, a lus ožus ti saltan: "Ja paso akel tjenpu ki lus padris spozavan a las ižas. Agora es otru tjenpu." I komu ki es otru tjenpu. Ja stamus mirandu pur tropu, luke sta akapitandu. Akeja si 'ntosega, paramordi ki la deŝo il mansevu. Akeja otra - londĵi seja - fazi la kara preta di la famija. I pur luke es todū estu? Todū paramordi las puestas finezas. Toman akejus romanis, si pardin maldandu, jo se fin ki oras di noĉi. I luke li paresi kirida vizina, algu di boenu si anbeza di ejus? Krejasi, solu diskaralikus i vrigoensarijas. Ah mi kunjadu agora, si trava pur vezis i nubetis las orežas, ki la do a la Laura a las

לשמר את השפה.
 33. לדוגמה *La ingleza* (האנגלייה) במחזה *Esterka* מנסה להידבר עם אסתרה ועם הסבתא בקסטיליאנית. אסתרה מבינה אותה בעזרת מילים מערביות ובין-לאומיות שהיא מכירה, אבל הסבתא, שדוברת ספרדית-יהודית וקצת סרבית ותו לא, אינה מצליחה להבין אותה כלל.
 34. במחזה *Shuegra ni de baro buena* מופיעה צוענייה שלמדה קצת ספרדית-יהודית כדי "לקרוא עתידות" ליהודיות זקנות המתשפכות בקיסילה (אתר נופש בקרבת סריבו) שהסרבו-קרוואטית שלהן לא הספיקה אפילו לשיחה בסיסית מעין זו. יש כאן עדות מעניינת לניהול שיהיה בספרדית-יהודית אצל בני העדות.
 35. במחזה *Hermandad* הפגישה לאורה פאפו בין שני איכרים סרבים לבין דודה מירקדה, ובאמצעות הדושיח ביניהם היא תיעדה ותיארה את מידת השליטה (או, ליתר דיוק, חוסר השליטה) של הדור הישן בשפת המקום. לפי העדות בעיתונות היהודית של אותה התקופה דיאלוגים מסוג זה הצחיקו את הקהל והיו מהגורמים החשובים לפופולריות של מחזותיה.
 36. בשיר *Al ocasion del jubileo de combate lavoro i suceso* (לרגל חגיגת המאבק, העבודה וההצלחה), אשר נכתב בתקופת המשבר שקדם למלחמת העולם השנייה, תיארה "בוכוריטה" את מצב המשפחה בעת המשבר שקדם למלחמת העולם הראשונה: "I estonces hue pelear por la vida / El pan de suyo no vinia a la boca / Sudar calio por la comida / El mundo mucho no se troka. // I Dudo con su regimiento / Se desbolvia con mucha pena / Cada dia, algun amargo momento, / Se deskorazava la casa llena. // Yena la casa de criaturas / I no vacia de risas y cantes / Ma ricas huemos de tiernura / De biervos dulses y calmantes" (גם אז היה צורך להיאבק כדי לחיות / הלחם לפה מעצמו לא קפץ / להזיע היה צריך בשביל האוכל

eškolas. Ama luke keri? Anbizava muj boenu. Di todū tenija 'unu'. Inpisarun todus a mi kunjadu: "Es pikadu, es pikadu, ki la kiti", i ansina skapo esta Škola - komu es ki si jama — 'kademja'. I agora va a la banka. Toma mi paresi, mil i kinjentus dinaris al mez. Nada, kirida vizina. Kada manjana s'alevanta, si penja, si visti, s' akomoda i si va. Ala medju dija vjeni, komi i si va. A la noči koandu sali dil lavoru, es dar dos tres arodijadas pur il korzu. I si li paresi si va i al kino. Dispues vieni jo se aki oras di noči, komi, i es ilugu tomar il "ladriju"⁵⁹ in la manu. Si kreji ki esta mučača, no si li va la manu, d' aka aja, a lavorar algu? Kvantas vezis ki li dizi mi Mazalta: "Tristi di mi no seja, luke pensas tu no se. Amanjana ki ti kazis, ni una kumida no vas savez azer a esti "maridal". Mira a la Erna kvantus fečus fazi? Ken sta jivandu la kaza mas ki eja. Di la manjana s'alevanta, dizbarasa, frega, alinpija todū ki da un gustu di ver. Dispoes s'asenta ala mašina, kuzi, lavra, pigleja, arimenda, luke diras". Eja nada. Savi luke l' arispondi? "Jo kvandumi vo kazar jo di ja banka no mi vo salir. El maridu a su lavoru, jo a mi lavoru. I al hotel vamus komer". La madri l' amarga, si zgrimi di sentir. I diga l' arogu es estu vida?⁶⁰

כבר בגיליון הבא של *Jevrejski Život* מגיבה לאורה פאפו במאמר שכותרתו "Madres" (אימהות).⁶¹ זוהי פעם ראשונה שהיא מפרסמת דבר מה בספרדית-יהודית, ולמיטב ידיעתי זוהי גם הפעם הראשונה שבה היא חותמת בשם ספרותי "בוכוריתיה". אין לפסול את האפשרות שהיא החליטה לחתום בשם זה משום שלאחת הדמויות של "בוקי" קראו בוכוריתיה. כאמור, לאורה עצמה הייתה בת בכורה ובביתה קראו לה בוקה (לעיל הערות 27 ו-28). ייתכן כי השימוש בשמה של אחת הדמויות נועד גם ליצור רושם שלאורה פאפו כותבת בשמה של הדמות, בשם האישה הספרדייה של פעם ש"בוקי" שם בפיה דברים שאין ראוי לייחס לה. בין כך ובין כך, מאז הפולמוס השם הספרותי "בוכוריתיה" יזוהה אתה כל חייה. את מאמר התגובה שלה פותחת "בוכוריתיה" בדברי שבח על "הפיליטונים היפים בספרדית המופיעים ב-"*Jevrejski život*" ועל "נימתו העממית [של "בוקי"]" ושפתו הכל כך קרובה אלינו", אך מהר מאוד היא עוברת לביקורת על העמדות המיושנות והשמרניות בסיפור. דבריה במאמר שופכים אור על משנתה הסדורה בעניינים חברתיים אשר תשמש אור לרגליה בכל מפעלה הספרותי – על כן ראוי לצטטם בהרחבה:

/ העולם אינו משתנה הרבה. // ורודו עם החייל שלו / הסתדרו בקושי גדול / כל יום איזה רגע מצער / את הבית כולו היה מדא. // הבית גדוש ילדים / וגם לא ריק מצחוק או משיר / עשירות היינו בשלווה / במילים מתוקות ומרגיעות).³⁷ עיקר עלילתו של המחזה *Shuegra ni de baro buena* מבוסס על פרט ביוגרפי זה.

38. כלשון הבית החותם בשיר הנזכר: "Te auguramos las Levias / que muchos años mos alcanses" (מאהלות לך אנו הלוויות / שתזכי לשנים רבות). וככל הנראה מדובר בהלצה פנים-משפחתית ידועה.

39. את שמו הצרפתי של הסלון אפשר לייחס לרוח הצרפתית שהמשפחה כולה ספגה באיטנבול ולא דווקא להשפעתה של לאורה.

40. על שירותו הצבאי של בעלה בשנים הראשונות למלחמה נמצאנו למדים מטיוטה של מכתב בקשה של לאורה פאפו למשרד המלחמה הממלכתי של הקיסר. הגרסה הראשונית נשתמרה במחברת הרישומים (עמ' 24-26) הכוללת את גרסה קמא של הרומנסטיו. במכתב ביקשה לאורה פאפו פיצויים בעבור בעלה דניאל, בגין מחלה בלתי ניתנת לריפוי שחלה בה כשהיה שבו מלחמה באיטליה בשנים 1915-1916.

41. "אל תשאירו אותנו לבד / את פרחיני להתייבש / בשנה הבאה עלינו / נחכה שתבואו עם השלום".

42. J. Bernadzikowska Belović, "Die sudslavische Frau in der Politik", *Bosnische Post*

Bosnische Post, 17.12.1916, p. 8. 43

44. על האיש ועל מפעלו ראו A. Pinto, "Dr. Vita Kajon" *Spomenica etc.* (הערה 9 לעיל), עמ' 301-303. על הצעתו היא כותבת בהקדמה (בעמ' 1): "Esto tresladando en mi madre lengua esta čika ovra, kuala inisiativa me hue dada por el Sr. Dr. Vita Kayon ke desea ke se avle i se eskriba sofre el folklor sefardi en

lingua espanyola, nuestro idioma, como (אני) lo avlamos en nuestros lugares" מתרגמת לשפת האם שלי את היצירה הקטנה הזאת, ביזמתו של מר ד"ר ביטה קאיין, אשר רוצה שידובר ויכתב על אודות הפולקלור הספרדי בשפה ספרדית, בלשון שלנו, בדרך שאנחנו מדברים במקומותינו).

45. את גרסה קמא היא כתבה בחמישה ימים בלבד - 3-7 ביולי 1931. כתיבת גרסה בתרא ועריכתה ארכו זמן רב יותר - מחורף 1931 עד לתשעה באב תרצ"ב (11 באוגוסט 1932).

46. לפי שיטת המשכילים הספרדים גם לאורה פאפו הצמידה לעתים שתי מילים עם אותה משמעות, אחת "הגבוהה", שמבקשים להקנות להמוני העם, והשנייה "הנמוכה" המוכרת לכול, שבאמצעותה מבינים את הראשונה. כך גם כאן, תחילה היא השתמשה במילה הראויה, הספרדית, aleman - גרמני, אך מיד הוסיפה את הסלבוני העממי: nemecko.

47. "הודות לתהפוכות הגורל אני עוסקת בנושא שכבר טיפלתי בו בחורף 1917, לרגל ויכוח חריף עם גברת ברנדזיקובסקה, שחיייתה לה התעוזה לתקוף נשים ספרדיות במאמרה 'הספרדייה בבוסניה'. התנגדתי אז לדבריה ובמיטב טיעונים הראיתי לה מימי האישה שלנו - והרגע ההוא הוא התחלתו של הספר הקטן הזה, שאז כתבתיו בגרמנית בתנחיתו של מנהל המחאון באותם הימים, מר ד"ר פאטש, אשר היים יושב בקתדרה לארכאולוגיה באוניברסיטת וינה".

48. "Zekky Effendi eine Erinnerung", *Bosnische Post*, 31.12.1916

49. בשתיים מ-16 הרומנסות לא נמסרו פרטים על אודות המידענית.

50. לפי התאריכים המופיעים בכתב היד, בתחילתו ובסופו (אחרי רומנסה 9), גרסה זו נערכה במשך שלושה ימים - 29-31 בינואר 1917.

51. על שאיפותיה אלו מעיד גם מכתב

*Este Buki esta muy muj jerado, esta pekando sin kerer. --- Sigun nuestro Buki, y el enflujo danjazo ke la eskola eksersa en la muchachika djudia kali pregonar al Kal, ke tornemos todos alo viežo, ke tornemos en kaza asentadas en los minderis lavrar, dezbarasar, fregar, lavar, šaguar kovri i batir biskutela. Alora no premia nada mas. Este paso retrogrado para atras resolvia problemas que savios sociologes non pueden resolver. Ke se vea ke Buki es Buki, i non es Bohora, porke si non era ansina, el savia muj bien, ke el ečo de kaza ke tanto huerte lo describe lo save azer la mas primitiva, i la mas ečada a la buena parte, i l'estudio, el saver, las siensias kale ser meresedera, kale sudar i gastar los nervos i la mansevez para los adoperar.*⁶²

"בוקי" כאמור לא ייחס לנשים הספרדיות בסיפור עמדות שלא רווחו בקרבן; לכן סביר להניח כי הוא נדהם מביקורתה הנוקבת של "בוכוריטה". הרי הסיפור שלו לא דגל בקידוש העבר ולא הטיף למאיסה במודרנה. ככלות הכול הוא נתן בימה לשתי דמויות, טיפוסיות למדי, להשמיע את טענותיהן השמרניות והמיושנות. נכון גם שמשורותיו ניכרת חיבה נוסטלגית לדמויות אלו, אך מכאן ועד לאימוץ עמדתן - או להטפה לאימוץ עמדתן - הדרך ארוכה מאוד. ואולם הדבר נגע בציפור נפשה של "בוכוריטה", שכן היא הכירה מקרוב את הכורח הדוחק באישה המודרנית לצאת לשוק הפרנסה. הודות ללימודיה "בוכוריטה" הייתה מסוגלת לפרנס את ילדיה הקטנים גם לאחר מחלתו של בעלה - אך אילו מקרה דומה היה מתרחש באותה העת ש"בוקי" מצייר אותה בצבעים ורודים כל כך, אישה במצב דומה וילדיה היו נדונים לעניות מרודה:

"Buen tiempo ke estavamos enseradas, onde avia mučačas viežas?" Ansina avla una vizina ala otra! He mi Buki, un tiempo kuando una mužer de merkader endojada de perlas de tabakas i de mašalas kedava bivda kon 5-6 kriaturas, le tokava mi Buki de la noče a la minjana jerse por las kuzinas i basinas del mundo. Oj grasjas al Dio non es ansina, los pustos ladrios, la salvan de tragedia semežante. Se emplea ake povera, se eča a la merkansija, gana su pan, lo importante es ke keda en elemento! ---

El es seražero (šloser), ea es kuzindera i lavorando todos dos akomodan l'egsistensia, i

non sufren. Non savez Buki ke oj non abasta un ganador. La vida es kara i muj apenada!⁶³

ז. כאן נולדת: הלוּקל־פטריוטיזם של "בוכוריטה"

אחרי הפולמוס עם "בוקי" שמה של "בוכוריטה" מתחיל להופיע בעיתונות היהודית בסרייבו בתדירות גבוהה. כבר בגיליון הבא של *Jevrejski život* היא מתחילה לפרסם את הנובלה שלה, "Morena" (שחרחורת).⁶⁴ שמונת פרקי הנובלה לא הופיעו ברצף כי אם בדילוגים – ארבעת הפרקים הראשונים הופיעו בכל שלושה שבועות,⁶⁵ שני הפרקים הבאים אחרים בהפרש של שבועיים,⁶⁶ הפרק השביעי שוב בהפרש של שלושה שבועות,⁶⁷ והפרק השמיני והאחרון פורסם לאחר שבוע אחד בלבד.⁶⁸ קשה לדעת, אך ייתכן מאוד שאת הפרשי הזמן בין הפרקים יש לתלות ב"בוכוריטה" עצמה, שכן בעת הזו היא עדיין חסרת ניסיון בכתיבה. בתקופת בשלותה יספיק פרק זמן כזה לכתיבת תמונת הוויי שלמה. עם הזמן ישתנה סגנונה, ובהמשך חייה את רוב זמנה היא תקדיש לסוגה אחרת, הדרמה. על כל פנים אפשר לומר כי כבר מצעדה הספרותי העצמאי הראשון ניכרת דרכה המיוחדת – כתיבתה היא כתיבה נשית מובהקת. כבר בנובלה הראשונה שלה היא מפגינה יכולת מדהימה ליצור דמויות נשים עגולות, משכנעות, חיות ועם עולם פנימי עשיר. היא קשובה לרגשותיהן, מודעת למאפיינים שלהן ומצליחה להעביר את מסרן לקורא. בצדן של הדמויות העגולות והמשכנעות של מוריניקה ושל אמה מצטיירות הדמויות הגבריות, ראובן ואביה של מוריניקה, דמויות שטוחות ודו־ממדיות. לעתים מתקבל הרושם שהם מופיעים בסיפור רק כרקע לעולמה הפנימי של מוריניקה, מעין גירויים חיצוניים שבעקבותיהם אפשר לדדת אל עומקי נפשה של הדמות הנשית הראשית. אין צריך לומר שמוריניקה, כיאה לדמות נשית חיובית טיפוסית של "בוכוריטה", איננה ילדה מפונקת ושברירית – היא בחורה, ולאחר מכן אישה, רגישה אך מודעת לעצמה ולוחמנית. באחד הפרקים של הנובלה מסופר על התקופה שבה ראובן ומוריניקה עדיין היו סטודנטים בגרמניה. כידוע, באותן השנים כבר ביקשו האנטישמים שיופעל נגד הסטודנטים היהודים נומירוס קלאוסוס. בוקר אחד ראתה מוריניקה קבוצת סטודנטים, חברי התנועה האנטישמית, מדביקים כרזות. בלא חת היא ניגשת לקרוא אותן. ראובן מזהיר אותה שלא תתקרב אליהם עד שיגיעו סטודנטים יהודים אחרים: "Espera ke vengán los nuestros Mira les los" היא ניגשת אל עבר הכרזות ואומרת לראובן: "No seas kurioza, asi bivas!"⁷⁰ כשראובן, אשר כנראה לא הבין שמוריניקה מתכוונת לראשיהם של האנטישמים, מנסה להרגיעה במילים: "No te espantes, Morenika, kon mi estas";⁷¹ היא עונה לו בנחרצות: "Ken se espanta? Ke vengán, veremos!"⁷² "De baldes no nasi jo en Bosna! Batir lo vo komo la lana

שכתבה בפריז ב־25 באוגוסט 1928 לאחד המרצים שלה. המכתב שמור בעיזבונו. בנספח למכתב נמצאת הרומנסה (או בלשונה שלה, romance romanesque de moyen âge – רומנסה ספרדית מימי הביניים) *Amadi* (להלן מה שנראה כגרסה ראשונית של מכתב (תעיד על כך גם ההתלבטות הבלתי פתורה בהפניה שבראש המכתב): "Mi muy Señor mio! Deseo comunicar a Usted este facto, que onde nosotros se cantan romances de la idat media. A unos de sus colegas tengo de remeter mi chico romancero que recoge en mis dias jobenes, porque onde nosotros duermen estos tesoros de folkor. Se muy bien, que en Francia uno tiene senso entendimiento para todo loque es hermoso. Si a Usted le pueden gustar estos cantares anticos, volver a mi casa le enviara a Usted mis romances. Agradesca Usted saludos respectuosos de (אדוני)su alumna Laura Papo" הנכבד! ברצוני לציין לפיך כי אצלנו שרים רומנסות מתקופת ימי הביניים. אני צריכה להגיש לאחד מעמיתך את הרומנסירו הקטן שלי, אותו קיבצתי בימי נעוריי – כי אוצרות הפולקלור האלה רדומים אצלנו. אני יודעת היטב שבצרפת יש חוש, הבנה, לכל דבר יפה. אם שירים עתיקים אלו ימצאו חן בעיניך כשאהזור לביתי אשלח לך את הרומנסירו שלי. דרישת שלום מלאת כבוד מתלמידתך לאורה פאפו).

Don Vergile, Morenica (Las tres hermanicas), Labrando estaba la reina, Don Beso, Moricos los mis Moricos. Pasear se ia Silvana, Morena me llaman

53. המאמר פורסם תחילה בספר *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo 5694, pp. 272–288, ואחר כך שוב בכתבים נבחרים

דיה ומעלה הספרות של לאורה פאפו, "בוכוריטה", המחזית הראשונה שכתבה בספרות-יהודית

(הערה 1 לעיל), עמ' 300-322. מפני חשיבותו המאמר תורגם לאנגלית. ראו K. Baruch, "Spanish Ballads of the Bosnian Jews", *Judeo-Spanish Ballads from Bosnia*, S.G. Armistead and J.H. Silverman (eds.), Philadelphia 1971, pp. 35-58.

54. כתבים נבחרים (שם), עמ' 301.
55. שם, עמ' 322.

56. על סקירת האירוע ראו *Židovska svijest*, 14.4.1919.

57. "לה פניצ'ולנטיה", עמותת לקידום התרבות וההשכלה, נוסדה בשנת 1902 והיא שמה לה למטרה ליצור דור חדש של אינטלקטואלים, מנהיגים ופעילי ציבור. לשם כך היא יסדה קרן שממנה הוענקו מלגות לתלמידים מוכשרים, ובמיוחד לאלה החפצים ללמוד מקצועות שתהיה בהם גם תרומה ציבורית, כגון הוראה, רפואה, עיתונות, אמנות וכו'. העמותה כיסתה את מכלול הוצאות הלימודים של בני הסוטה, בדרך כלל באחת האוניברסיטאות הפועלות בתחומי הממלכה - בווינה, בגרץ או בפראג. כמו כן "לה פניצ'ולנטיה" יסדה ספרייה יהודית ציבורית, עודה איסוף ומחקר של חומר פולקלוריסטי, פובליציסטיקה יהודית (הכנת ספרי לימוד וספרי מחקר בנושאים יהודיים, תרגום של ספרות יהודית מעברית, מיידית ומלשונות אירופה) ויצירה (הצגות, תצוגות וכיוצא באלה).

58. *Jevrejski život*, 33, 1924, p. 3.

59. בסלנג הספרדי-יהודי הבוסני למילה *ladriju*, שהוראתה הראשונית היא לבגד, משמעות נוספת - טמטום, שטויות.

60. "אח שכנתי היקרה. האיך ידעת כמה צער יש עם הבנות הקלוקלות האלה? ובמיוחד בזמן הזה. אם אינך שולחת אותן לבתי ספר הן יוצאות מטומטמות. לא יודעות להפיע בחברה. אם את שולחת אותן לבתי ספר הן נעשות מאוד עדינות, מאוד חכמות. אי-אפשר להגיד להן אף מילה אחת. מרוב רומנים, מרוב טיילת, מרוב פליט - מה אגיד לך. וכשאת אומרת להן משהו

בסוף דבריה אלה של מוריניקה, המספרת, במידה לא קטנה של הזדהות וגאווה לוקל-פטריוטית, ממשיכה ומסכמת: "I ja trija muestra bošnakita. Hartonear kere"⁷³.

אהבה עמוקה זו של "בוכוריטה" לעיר מולדתה, החיבה וההערצה למרקם העדין בין המערב למזרח אשר התהווה בה (עניין אשר יעלה בכתביה שוב ושוב) מוצאות להן ביטוי יפה כבר ביצירת הספרות הראשונה. ראובן מתלונן באוזניה של מוריניקה על קשיי פרדה מסרייבו:

*Eh! Mi Morena, ami me peza de dešar mi sevdad de nasimiento. Espartir es un poko murir!*⁷⁴

והיא עונה לו בהצהרת אהבה לעיר:

*Ves, en esto tienes razon! Oj la manjana, kaminando por las kaležas turkas, miri todo kon otros ožos! Deskuvri ermozuras ke fin oj apenas las sospiči. Orientie, Oriente kuantto sos ermozo! Vites las kajes de pijedregales redondos? Vites akeja kjetud de sus kazas? Otro mundo! Lindo nuestro Saraj! En el centro tramvajes, autos, un poko mas longje el Levante kon sus ermozuras enkantanderas, sus mahales kjetas! Todo esto kale un aženo ke mos aklare la vista para verlo, para admiraldo!*⁷⁵

בתקופה זו מתחילה "בוכוריטה" גם להרצות במוסדות יהודים במגוון נושאים. בדצמבר 1924 דיווח העיתון *Narodna židovska svijest* על הרצאתה ב-"Jevrejski Dom" (בית יהודי) בעניין גמילות חסדים והילדים.⁷⁶ ההרצאה התקיימה בסרבו-קרוואטית. בדצמבר 1927 דיווח העיתון על הרצאה אחרת שלה,⁷⁷ שנתקיימה ב-"Glorijin Dom" (בית גלוריה), בעניין מקורה של הרומנסה.

בשנת 1925 מתחילה "בוכוריטה" לפרסם באותו העיתון גם את שיריה הספרדיים-יהודיים.⁷⁸ הלוקל-פטריוטיזם שלה מניע אותה ליזום תרגום של שירה סרבו-קרוואטית לספרדית-יהודית, ובשנת 1927 היא מפרסמת את תרגומה הספרדי-יהודי לשיר *Lem Edim* (שם פרטי תורכי), פרי עטו של אחד מגדולי המשוררים הסרבים יובן יובנוביץ' - "זמאיי".⁷⁹ בצד השיר פורסם גם מאמרה של "בוכוריטה", "Nemo propheta in patria" (אין נביא בארצו), ובו ביטוי מרגש לתהייתה על נטייתם של יהודי בוסניה להתרפס מול כל דבר המובא מהמערב ועל חוסר נכונותם להתפעל מיצירות מקומיות:

Kuanto mos enflama un poema del Ingles Byron, del Lovelace, y mos parese ke si ay algo

הן מתנפלות עליך ואומרות: 'עברו כבר אותם הימים שבהם אבות היו משיאים את הבנות, אלו זמנים אחרים'. ואילו זמנים אחרים אלו. למרבה הצער אנחנו רואות מה קורה - אחת הרעילה את עצמה כי החבר עזב אותה. האחרת, שלא נדע, מביישת את המשפחה. ולמה? הכול בגלל העידונים הארוכים - הן לוקחות את הרומנים ההם, הולכות לאיבוד מרוב קריאה, לכן תדעי עד איזו שעה בלילה. ומה נראה לך, שכנתי היקרה, שמשוהו טוב אפשר ללמוד מהם? האמיני לי, רק עזות פנים ובושות. ווי, גיסי עכשיו ממש מושך לעצמו אוזניים על זה ששלח את לאורה לבית הספר. אבל מה הוא רוצה? היא למדה טוב מאוד. בכל המקצועות היא קיבלה 'אחד' [=הציון הגבוה - א'פ]. כולם התחילו להגיד לגיסי 'חבל, חבל' לחוציא אותה'. וככה היא סיימה את בית הספר הזה, איך קוראים לו 'קדמיה'. ועכשיו היא עובדת בבנק. היא מקבלת, נראה לי, 1,500 דינר בחודש. כלום, שכנתי היקרה. כל בוקר היא קמה לה, מסתרקת, מתלבשת, מתגוננת - והולכת לה. בצהריים היא באה, אוכלת - והולכת. בערב אחרי העבודה היא יוצאת לשניים-שלושה סיבובים בטלילת. אם נראה לה היא הולכת גם לקולנוע. אחר כך היא באה, לכן תדעי באיזו שעה של הלילה, אוכלת - וישר 'טמטום' לידיים. את מאמינה שהבחורה הזאת לא מזוהה את הדי מפה לשם כדי לעשות משהו. כמה פעמים כבר אמרה לה אחותי מאזאלטה: 'אוי ואבוי לי, אני לא יודעת מה את חושבת לעצמך, מחר כשתתחתני מאכל אחד לא תדעי להכין לבעלך. תסתכלי על אירנה, כמה עבודות יש לה, מי מחזיקה את הבית אם לא היא? מהבוקר היא מסדרת, מצחצחת, מנקה הכויל, תענוג להסתכל. אחר כך היא יושבת ליד המכונה, תופרת, רוקמת, מנהצת מטליאה, מה אני אניד לך'. וזאת - כלום. את יודעת מה היא עונה לה? 'אני כשאתחתן לא אעזוב את הבנק. בעלי לעבודה - ואני לעבודה שלי. נאכל בבית מלון'. אמא המסכנה, צמרמורת אוחות

de ermozo en el mundo puede azerlo solo onde los aženos, i porke un J. Jovanović Zmaj o un Šantić el Mostarli no pudían azer admirar mas ke el aženo. Esto es facil de responder — son de aki, de nuestra tjera, de onde bivimos, y ninguno en su lugar es navi, i nemo propheta en patria. Azia algun danjo, si prekuravamos de dar a konoser al mundo civilizado algunos de estos valorozos poetas?⁸⁰

לאחר שהזמינה את בני קהילתה לפעול למען הוצאת שמותיהם של הסופרים הסרבו-קרואטים אל העולם הגדול היא מצטטת את דבריו של ברנדס, שהיהודים תמיד הפיצו את ערכיהן של מדינות אשר התנכלו להם. היא ממשיכה ומבטיחה כי המקרה של יהודי בוסניה בוודאי היה שונה: שכניהם, בני דתות אחרות, היו יודעים להעריך נכונה את הפטריוטיזם של היהודים:

El žudio fue siempre el ke jevo, i dio a konoser al mundo, valores de países onde lo maltrataron (Brandes). Si mozotros lo aziamos, avia ken ke lo agradeska. No espartiamos la suerte del Brandes. La "narodna pjesma", el kante nacional del Slavo tiene una ermozura desconosida en otras poesias del mundo. Sus versos son težedos del amor de madre de akea kerensia de madre del puevlo al kual la kultura no le alkanso azer danjo, i mučas ermozuras sin presio. Por oras vamos a dar a nuestros lektores el traslado de *Lem Edim* i de Šantić un čiko poema. Si va aver interesio mas tarde vamos publicar i algunos kantes heroikos, los kualos sonsonetes y melopeas akompanjan kon melankolikos los tanjedores de la gusla. Se va prekurar ke la lengua sea klara, ke se pueda entender un poko mas lonđe de Bosanski Brod.⁸¹

ההערה האירונית שחותמת את המאמר מעניינת - אפשר להסיק ממנה כי "בוכוריטה" עצמה החזיקה בדעה קדומה על אודות עליונותו של המערב, הדעה שהיא ייחסה לבני קהילתה. העיר בוסנסקי ברוד נמצאת בצפון מערב בוסניה בגבול עם קרואטיה. אם תרגומי השירה הסלבית הלאומית של "בוכוריטה" לא נועדו לקהל המקומי בלבד אלא גם לקהל שמעבר לבוסנסקי ברוד, הרי גם עיניה של "בוכוריטה" מופנות אל המערב,

בה כשהיא שומעת דברים כאלה. תגיד, בבקשה, זה נקרא חיים, זה?"

61. *Jevrejski život*, 34, 1924, p. 3.

62. "בוקי זה טועה טעות חמורה, הוא

חוטא מבלי לדעת --- לפי בוקי שלנו

מפני השפעתו הרעה של בית הספר על

הבת היהודייה צריך היה שנתפלל בבית

הכנסת, שנחזור בכול לדרכים ישנות

- לחזור לשבת בבית, על כריות: לרקום,

לסדר, לצחצח, לרחוץ, לנקות כלי נחושת

ולהכין עוגות. שום דבר אחר לא היינו

צריכים. הצעד אחורה אל העבר היה

פותר בעיות שגדולי הסוציולוגים אינם

מצליחים לפתור. שיהיה ברור, בוקי הוא

בוקי - ולא בכורה - שאם לא כן הוא

היה יודע שעסקי הבית, שלפי תיאוריו

קשים כל כך, האישה הפרימיטיבית

והמטוטמת ביותר מסוגלת לעשותם;

ואילו בשביל לימודים, בשביל ידע,

בשביל מדעים צריך לטרוח, צריך להזיע

ולהשקיע עצבים ובחרוץ".

63. "בימים הטובים ההם שהיינו סגורות

בבית, איפה שמענו אז על רווקות זקנות?

מילים כאלה אומרת שכנה לרעותה!

ויי, בוקי שלי, בימים ההם כשאת

סוחר מהודות במרגליות, בשרשרות

ובשאר תכשיטים נשאה אלמנה עם

חמישה-שישה ילדים, מהבוקר עד

הלילה, בוקי יקירי, היא הייתה חייבת

לנדוד במטבחים ובין הסירים בבתי

של זרים. היום, תודה לאל, זה כבר

לא כך. ה'טמטומים' הארוזים מצילים

אותה מטרדיה כזו. היא יוצאת לעבודה,

למסחר, מרוויחה את לחמה, והחשוב

ביותר - היא נשארת במעמדה המכובד!

--- הוא מסגר, היא תופרת. והואיל

ושניהם עובדים הם מבטיחים את קיומם

בלי לסבול. האינך יודע בוקי שהיום לא

מספיק מפרנס אחד בבית. החיים נעשו

יקרים וקשים!"

64. *Jevrejski život*, 35, 1924, p. 2.

65. שם, 35, 38, 41, 44.

66. שם, 46, 48.

67. שם, 51.

68. שם, 52.

69. "אל תהיי סקרנית, בחיין! הכי עד

ל-"mundo civilizado", ל"עולם המתורבת" - לדבריה לעולם זה יש להכיר את התרבות הסלבית ואת ערכיה, ולא דווקא למזרח הדובר ספרדית-יהודית.

בתקופה זו בצדו של הלוקל-פטריוטיזם נושבת בפרסומיה של "בוכוריטה" רוח ציונית. כך, למשל, הנובלה *Morenika* מסתיימת בעלייתן של הדמויות הראשיות לארץ ישראל. בהמשך, באפריל 1927, מתרגמת "בוכוריטה" מגרמנית לספרדית-יהודית את מאמרה הפמיניסטי-ציוני של ד"ר נדיה שטיין (Nadia Stein) ומפרסמת אותו בעיתון הציוני *Narodna židovska svijest* תחת הכותרת "החלוצה"⁸².

ח. אי-אפשר לעצור את הזמן: גישתה האמביוולנטית של "בוכוריטה" לאמנסיפציית הנשים

מטרתה הברורה של "בוכוריטה" בתרגום מאמרה הפמיניסטי-ציוני של שטיין היא פרסום הרעיונות הטמונים בו והפצתם, והדבר מלמד על הזדהותה של המתרגמת עם רוחו של המאמר. עם זאת עמדתה בעניין פמיניזם ושאלת שחרור האישה מורכבת יותר. ממאמרה הראשון בעיתונות היהודית ועד למחזותיה החברתיים בתקופת יצירתה הבשלה היא המשיכה לעודד נשים לצאת לעבודה ולרכוש מקצועות אשר יאפשרו להן לתרום לפרנסת המשפחה; אף על פי כן היא לא ראתה בדברים אלו ערך בפני עצמם. מבחינתה היה זה צו השעה ותו לא. "בוכוריטה", אשר תקפה בחריפות את "בוקי" על מה שהיא זיהתה בכתיבתו כ"צעד אחורה אל העבר", בעצמה לא הייתה בטוחה כלל וכלל כי האישה המודרנית שמחה, שלמה או שלוה יותר מהנשים בדורות קודמים. במסה על אודות האישה הספרדייה מבוססיה היא כותבת:⁸³

El resultado de todo ke aki se anoto es el sigiente: ke aunke la mujer de un tiempo mucho mas lazdro en su kaza i para su famiya, tuvo mas alegria i mas paz en su korason ke la mujer moderna kon todo el konfor i los "kolaylikes" ke le trusho el dor de oy! Moralmente ea esta manko sastifecha ke la de un tiempo i esto es de entender siendo akea, la antika aksepto la vida komo hue, i oy demandamos de ea (de la vida) mucho mas de lo ke ea mos puede dar.⁸⁴

זכור, תחילתה של מסה זו היא בפולמוס עם יליצה ברנדזיקובסקה-בילוביץ', אשר האשימה את האישה הספרדייה שאיננה מסוגלת להשתחרר מכבלי העבר. הפולמוס התרחש כשבע שנים לפני הפולמוס עם "בוקי", ואילו הניסוח המצוטט כאן לקוח מגרסתה הספרדית-יהודית של המסה,

משנת 1931. בדיוק כמו אז, ב־1917, כשבמאמרה בגרמנית היא שינסה את מותגיה ויצאה להגן על היופי שבמסורתה של האישה הספרדייה, על חכמת החיים הטמונה באורח החיים המסורתי, על ההומניות, היושר וההסתפקות במועט, כך גם כעבור 14 שנה. מכאן נראה שגישתה דומה לגישתו של "בוקי". אם כן, למה גם לקראתו היא יצאה למלחמה? למה היא כינתה את התמונה האידיאלית של העבר המצטיירת מדבריהן של דמויותיו של "בוקי" כ"צעד אחורה אל העבר"? התשובה טמונה, לדעתי, בשורות הבאות:⁸⁵

Materialmente oy estamos mejor! No estamos atravadadas de mucha famiya! Pero si atorgamos la verdat no hue mejor akel tiempo? No porke tiene el nimbo el kolor ermozo de lo pasado, sino porke hue de punto de vista moral mucho mejor.⁸⁶

אליבא ד"בוכוריטה" בדיוק כמו שציצאת נשים לעבודה אינה ערך בפני עצמו, כך גם אין כל ערך בהנצחת דרכי חיים שאבד עליהן הכלח. ההכרעה האמתית היא בעל-זמני: במוסר, בערכים ובפסיכולוגיה. לכן לדעתה היטיבה לעשות האישה הספרדייה כשלא הסתגרה מפני המודרנה אך גם לא התנתקה מעברה. הסתגלותה ההדרגתית אפשרה לה להתאים את ערכיה הישנים למצב החדש. לכן גם אליבא ד"בוכוריטה" טועה "בוקי" – הדמויות בסיפורו ממשיכות להיות נאמנות לצורות שעבר זמנן ובכך הן בוגדות במה ש"בוכוריטה" רואה כתורתה של האישה הספרדייה: נאמנות לתוכן וגמישות בענייני הצורה.

את התפעלותה מיכולת ההסתגלות של האישה הספרדייה הביעה "בוכוריטה" במילים אלה:

Estudiemos una mužer ke ya paso los sesenta! Mientras su cíkez ea bivio en un ambiente turko, en el mas puro Oriente. Vino ala mučačez le vino el Austriako, elemento evropeo ke le abolto entera la vida i su modo de entenderla ! I komo no? De harenka, kalio si kižo o no ke se adapte a los uzos ke trušo el konkistador nuevo, el renado nuevo. Por esteso lo izo i la mužer serba. Vino a los anjos de ser nona, delivro el Serbo la Bosna, i ea, la čika jahudinka de šalvariko duspues feređe, i mas tarde el čapeo, se adapto a todos los režimes kon la elasticidat de su rasa! En medio siglo (50 anjos) vido trokarse tres reinados, tres rasas, oriental, germana i slava!

שיבואו החברה שלנו".

70. "קרא את הפלקטים שלהם ראובן!

ראשים יישברו פה!"

71. "אל תפחד, מוריניקה, את אתי".

72. "מי מפחד? שיבואו, נראה אותם! לא

לשווא נולדתי בבוסניה! אני אכה בהם

כמו שמכים צמר".

73. "יכבר מתכוננת הבוסינית הקטנה

שלנו. רוצה להיאבק".

74. "אה, מורינה שלי! אני, קשה לי

לעזוב את עיר מולדתי. הפרדה היא

מיתה קטנה".

75. "ראה, כאן אתה צודק! היום

בבוקר כשעברתי ברחובות המוסלמים

הסתכלתי על הכול בעיניים אחרות!

גיליתי יופי שעד היום בקושי חשדתי

בקיומו! מזרח מזרח – אתה כה יפה!

האם ראית את הרחובות העשויים אבנים

עגולות? האם ראית את השקט בבתיהם?

עולם אחר! סריבו היפה שלנו! במרכזה

חשמליות, במרחק קטן ממנו המזרח

עם יופיו המקסים ושכונותיו השקטות.

נדרש איש זר שיבהיר לנו את הראות כדי

שנוכל לראות את כל זה, כדי שנעריך

את כל זה!"

76. "Dobročinstvo i naša djeca",

Narodna židovska svijest, 37–38,

1924

77. "Donde mos viene la romansa",

ibid, 182, 3.12.1927, p. 4

78. תחילה פרסם השיר *Ožikos de*

guerko (אמנון ותמר), שם, 61, ולאחר

מכן גם השיר *Ami nona, Sunha Liačon*

[Salom] (לסבתי שונחה [=שמחה]) ליאג'ון

[=אלהו] (שלום), שם, 75.

79. *Jevrejski život*, 159, p. 3.

80. "כמה מלהיב אותנו שיר משיריו

של בירון האנגלי, או של לובליס;

ונראה לנו שאם יש משהו יפה בעולם

הוא יכול להיווצר בכר בלבד. מדוע י'

יובנבין זמאיי או שונטיץ' איש מוסטר

לא יעוררו בנו הערצה יותר מהזרים? קל

לענות על השאלה – מפני שהם מכאן,

מארצנו, מהמקום שאנחנו חיים בו,

ואף אחד אינו יכול להיות נביא בארצו,

אין נביא בעירו, האם היה מזיק אילו

ניסיונו להכיר לעולם המתורבת משהו מהמשוררים הגדולים האלה?"
 81. "תמיד הביא היהודי לידעת העולם את ערכיו של המדינות אשר התנכלו לו (ברנדס). אילו היינו אנהנו עושים כדבר הזה היה מי שידה לנו. לא היה נגזר עלינו הגורל הנזכר אצל ברנדס. ב"narodna pjesma", בשיר הלאומי הסלבי יש יופי מיוחד שאיננו מוכר בשירות לאומיות אחרות בעולם. משולבת בו אהבת האם, אותה חיבת האם של העם שהתרבות לא הצליחה להזיק לו. לעת עתה ניתן לקרואו תרגום של השיר 'לם אדיס' ושיר אחד קטן של שטייץ. אם הקהל יגלה עניין בהם נפרסם בהמשך גם שירי גיבורים שביצועם המונוטוני מלווה בנימונים מלנכוליים של כינור; נשתדל שהשפה תהיה ברורה, כדי שיוכלו להבינה גם מחוץ לבוסנסקי ברוד".

82. "La haluca", *Narodna židovska*

svijest, 158-159, 1927, pp. 1-2

83. *La mužer Sefardi de Bosna*, גרסה

בתרא, עמ' 8.

84. "התוצאה של כל מה שנאמר כאן היא שאף שהאישה של פעם עבדה הרבה יותר קשה בביתה ובעבור משפחתה, היו לה שמחה ושלווה בלב יותר משיש לאישה המודרנית עם כל הנוחיות וההקלות שהופיעו בדור זה. מבחינה מורלית, היא פחות מרוצה מהאישה של פעם, וזה מובן, כי האישה היא, הוותיקה, הייתה מקבלת את החיים כמו שהם, והיום אנחנו דורשים מהם [מהחיים] הרבה יותר ממה שהם יכולים לתת".

85. *La mužer sefardi de Bosna*, גרסה

בתרא, עמ' 9.

86. "מבחינה חומרית מצבנו היום טוב יותר! אין לנו מעמסה של משפחות גדולות! אבל אם מבקשים את האמת - האם לא היה טוב יותר בזמן ההוא? לא מפני הילה שיש לו --- אלא מפני שמבחינה מורלית היה אז טוב בהרבה".

87. *La mužer sefardi de Bosna*, גרסה

בתרא, עמ' 13: "ותרכו באישה שעברה גיל 160 בילדותה היא הייתה באווירה תורכית, במורח ממשי, במלוא מובן

Y ea supo siempre jir kon el tiempo! No se kere maestria para esto?⁸⁷

ההסתגלות למודרנה, אם כן, איננה בהכרח ניתוק מהעבר - ההפך הוא הנכון. אליבא ד"בוכוריטה" המסורת היהודית-ספרדית מחייבת הליכה עם הזמן. אם כן המודל לאימוץ המודרניות שהיא מציעה לבני קהילתה (ובמיוחד לבנות קהילתה) אינו בא ממקום של נתק או שבר; הוא המשך טבעי של המסורת הנושנה. יתרה מזו, צעידה נוסטלגית כלפי העבר איננה רק מעשה אנטי-חברתי - היא גם מנוגדת למסורת. מעתה ל"בוכוריטה" שתי משימות עיקריות: תיקון החברה ותיקון העבר. לשם הראשונה היא כותבת את המערכון העצמאי הראשון שלה *Dotas* (הנדוניות), המאיץ בבנות לקחת את גורלן לידיהן, ומרצה בנושאים חברתיים. לשם מטרות השנייה היא מתחילה לפרסם דיוקנות של אנשים מן השורה, זקנים וזקנות של פעם,⁸⁸ "טיפוסים ישנים" אשר לדעתה גילמו את דרך החיים היהודית-ספרדית, את ערכיה ואת השקפותיה של החברה היהודית-ספרדית המסורתית, את האנקדוטות⁸⁹ ואת הרישומים הפולקלוריים שלה על המנהגים⁹⁰ והמשחקים⁹¹ שהולכים ונעלמים.

ט. התאנה חנטה בגיה והגפנים סמדר נתנו ריח: תקופת היצירה הבשלה

צ'מפרה, המתבסס על עדויותיהן של בלאנקה ושל חברה משותפת לה ול"בוכוריטה", מוסר⁹² כי זמן מה לאחר שחזרה המשפחה לסריבו סיימה לאורה בהצלחה *Cours de vacances* (קורס קיץ) של כ"ח וקיבלה *Diplôme supérieur d'Études Françaises* (תעודה עליונה ללימודים צרפתיים), המסמיכה ללמוד לשון צרפתית וספרות צרפתית. הוא לא מציג תאריכים מדויקים, אך מוסיף כי עם חזרתה מפרז החלו לקרוא לה במשפחה *La Franceza* (הצרפתייה).⁹³ נזירוביץ' מתבסס על מכתבה הנזכר למרצה שלה,⁹⁴ אשר נכתב בפרז באוגוסט 1928, ובצדק מסיק כי הוא נכתב בעת שהותה בצרפת לרגל לימודיה.⁹⁵

שהותה בפרז והיחשפותה לחיי התרבות הסוחפים שם היטיבו עם "בוכוריטה" - התנתקות קצרה זו ממשפחתה, מקהילתה ומעירה העניקה לה כנראה נקודת מבט חדשה על מפעלה, הציבורי והספרותי, ועל תרומתו. היא חוזרת מפרז מודעת לעצמה ובטוחה בסגולותיה ובכישרונותיה הספרותיים. גם ההכרה וההוקרה שזכתה להן בקהילה היהודית, ומעמדה החדש בתורת "אשת ציבור" ידועה,⁹⁶ תרמו לחיזוק ביטחונה הספרותי. את תחילתו של עידן יצירתה הבשלה של לאורה אפשר למקם בשנים אלו. עתה, למרות הביקורת הקטלנית של האינטליגנציה היהודית-ספרדית שהייתה מנת חלקם של אחדים לפני ולמרות קביעתו הנחרצת של ברוך כי החברה היהודית-ספרדית איננה מפותחת דייה כדי להוליד יצירה קולקטיבית בסדר גודל של דרמה⁹⁷ - "בוכוריטה" פונה לסוגה תובענית

בנות משפחת לוי: קלארי, לאורה ונינה (עומדות)
בלאנקי וריקי (יושבות) בכניסה לבית הוריהן

זו בבטחה של יוצרת ריבונית המודעת ליכולותיה. מי שפעם נתנה להסתמך על אחרים אפילו בכתיבת מערכונים קצרצרים מתחילה את כתיבתה הדרמטורגית במחזה חברתי רב היקף בן שלוש מערכות. כתיבת המחזה *Esterka* (אסטרקה) התחילה ב־16 בדצמבר 1929 והסתיימה ב־12 ביולי 1930. גם את תמונת ההווי הראשונה שלה, *Avia de ser* (היה היה), כותבת "בוכוריטה" בתקופה זו, במקביל למחזה *Esterka*. תהליך הכתיבה של תמונת הוויי זו נמשך קצת יותר משבוע – בין ה־18 ל־26 בפברואר 1930.

ב־13 שנות כתיבתה הבשלה (משנת 1929 עד למותה המוקדם ב־1942) כתבה "בוכוריטה" שבע דרמות, מתוכן שלושה מחזות חברתיים (*Esterka*, *Ožos* ו־*Tiempos pasados*). מה שבולט לעין ביצירתה התאטרונית הוא האיזון המפליא בין העיסוק בהוויי לבין העיסוק במבע חברתי. כאילו מדובר בהחלטה מודעת ועקרונית, כמחצית זמנה היא מקדישה להנצחת ההוויי היהודי-ספרדי המסורתי וכמחצית ל"תיקון החברה". מבחינה זו קיים במפעלה הספרותי של "בוכוריטה" גם איזון פנימי. תמונות ההוויי

המילה, כשהגיעה לבחירתה בא [הנובש] האוסטרי וההשפעה האירופית שיינו לה את כל החיים ואפילו את תפנית החיים. האישה של פעם, כל כבודה בת מלך פנימה, הייתה חייבת להסתגל למנגנים שהביא הכובש החדש, הממלכה החדשה. את אותו הדבר עשתה גם האישה הסרבית. כשהגיעה העת שתהיה סבתא, הסרבים שחררו את בוסניה – והיא, היהודייה הקטנה, מהשרוול, דרך הפירינגי, עד לכובע שהגיע מאוחר יותר, הסתגלה לכל המשטרים עם גמישותו של גזעה! בחצי מאה (50 שנה) היא ראתה שלוש מלכויות מתחלפות, שלושה גזעים שונים: המורחי, הגרמני והסלבי! והיא ידעה תמיד ללכת עם הזמן! לא צריך מיומנות מיוחדת בשביל זה!"

88. לרשימה מפורטת ראו נספח א'.
באחד הדיוקנות אשר פורסם תחת הכותרת "Por esto akea vieza no se kizo murir" (לכן לא רצתה הקנה למות), ב. ק. 30, 1929, *Jevrejski glas*, 10, היא כתבה: "Tipos de viezas de 10 un tiempo son raros. Por la ley de la natura kale ke desaparekan. Me esforzo para enfikar en la memoria algun retrato de estas muzeres de un tiempo" (דמויות הקנות של פעם היום נדירות. לפי חוקי הטבע סופן להיעלם. אני מתאמצת לשמר בזיכרון את דימוין של נשים אלו של פעם).

89. לרשימה מפורטת ראו נספח א'.
90. לדוגמה *"Salida Pesah"*, *Jevrejski glas*, 57, 1925, בעיזבון שמור גם האוטוגרף (שני עמודי מחברת חשבון בודדים, בפורמט 32:20.5 ס"מ) של כתבה בשם *Duspues de las hadras* (אחרי ההכנות לפסח), אשר מעולם לא פורסמה.
91. לדוגמה *"Uno de los dugos ke se estan desapareiendo"*, *Jevrejski glas*, 124, 1926, p. 3.
92. צ'מפרה, בוכוריטה (ראו סוף הערה 8 לעיל), עמ' 136.
93. כך למשל בשיר *Al ocasion del*

jubilée de combat, lavoro i successo
 גרסה בתרא (12.4.1936), שכתבה
 "בוכוריה" לכבוד אחותה נינה במלאת
 25 שנה לסלון הכובעים לגברות שלה.
 הכינוי מופיע בשני מקומות, בפעם
 הראשונה בבית השביעי: "Quando a las
 doze dava el tiro / Mama ya skapava su
 žiro / Nina, Clari, Kaki, Blanki, Riki /
 todos a la meza - i su iža grande, La
 Franceza" (כשהעונן סימן צהריים /
 הייתה אימא מסיימת את סידוריה /
 נינה, קלארי, קאקי, בלאנקי, ריקי, כולם
 לשלחן - וגם בתה הגדולה, הצרפתייה).
 וכן בחתימה: "Tu erimana grande,
 Bohoreta - Franceza" (אחותך הגדולה,
 בוכוריה - הצרפתייה).

94. ראו הערה 51 לעיל.

95. נזירוביץ, קנסינורו (הערה 5 לעיל),
 עמ' 116.

96. "בשבוע שעבר הועלתה ב'לה ג'לרייה"
 ההצגה *Las hadras de Pesah* של אשת
 הציבור החרוצה והבלתי לאה שלנו,
 גברת לאורה פאפ. טיאה בוכוריה
 אינה מסתפקת בכתיבת המחזה בלבד,
 היא גם מביימת אותו ומלווה את
 השירה בפסנתר". ראו *Narodna židovska*
svijest, 8.4.1927, p. 3

97. במאמר ביקורת על המחזה
Esperansa של ב' פ'ניצ, אשר פורסם
 ב-4, 1925, p. 82, *Jevrejski život*: "אם
 כך, דרמה היא הסוגה החברתית ביותר
 מכל סוגותיה של השירה. אשר להופעתה
 בתולדות הספרות אני חוזר על מה
 שכבר אמרתי. שיר ליוי יכול להיווצר
 על ידי יחיד רגיש - ואילו הדרמה אינה
 נוצרת על ידי מחבר, החברה יוצרת
 אותה. המחזאי הוא רק פרשן מחונן
 וכישרוני של אותה החברה. אנתוני,
 היהודים הספרדים, אין לנו חברה עם
 גוונים מוגדרים דיים להיווצרות מתחים
 דרמטיים. שפתנו היא תמונה אמינה של
 הפרמיטיביות שלנו".

98. בסצנת הסיום של *Esterka* (כתב
 מכונה, מערכה שלישית, עמ' 24-25)
 בסעודת "הסוף הטוב", שהנפכה לסעודת
 אירוסים, הנוכחים מחליפים זיכרונות

ומחזה ההוויי שלה טעונים מסרים חברתיים באותה מידה שמחזותיה
 החברתיים גדושים יסודות פולקלוריים.⁹⁸ למשל, "בוכוריה" משתמשת
 במוזיקה מההוויי היהודי-ספרדי גם במחזותיה החברתיים ולא רק
 בתמונות ההוויי שלה, בהן השימוש מובן מאליו ואפילו מתבקש. מדובר
 בעיקר ברומנסות,⁹⁹ אך לעתים מופיעות במחזות (בהקשר של חגים או
 טקסים יהודיים)¹⁰⁰ גם הקומפלאס (או לפחות פרודיות עליהן)¹⁰¹ ושיירי
 עם אחרים. אמנם גם מבחינה מוזיקלית מחזות אלו רחוקים מלהיות
 גנזך פולקלורי גרדא. "בוכוריה" איננה אוצרת המגישה את חומריה
 באמצעות הצגה תאטרלית; תפקידה בעיצובן המוזיקלי של ההצגות על
 פי מחזותיה רחב, פעיל ויצירתי הרבה יותר: היא מחברת בתים חדשים
 לשירים ישנים,¹⁰² היא כותבת שירים שהולמים את העלילה ומלבישה
 אותם במנגינות ישנות (יהודיות-ספרדיות,¹⁰³ או צרפתיות¹⁰⁴), או מלחינה
 להם מנגינות חדשות. במקומות מסוימים נוצר הרושם שהשיר הוא יחידה
 מוכנה שלא נוצרה בעקבות המחזה אלא רק שובצה בתוכו.¹⁰⁵ למרבה
 הצער לחניה לא נשתמרו.

! סוף דבר הכול נשמר: אפילו!

נראה כי בקבוצת השחקנים החובבנים של "מתתיה" מצאה "בוכוריה" כלי
 הולם לשתי מטרותיה - למבע החברתי ולהנצחת הערכים היהודיים -
 ספרדיים המסורתיים. סביר להניח כי אלמלא הפלישה הגרמנית ואלמלא
 סיפוח בוסניה והרצגובינה לקרואטיה העצמאית (אשר תיזכר בתולדות
 האנושות כמדינת הלוויין היחידה של הרייך השלישי אשר זכתה לאמונו
 המלא של היטלר עד כי השמדת היהודים בה ובאזורים אשר סופחו
 לשטחה הופקדה בידי ממשלתה) שיתוף הפעולה בין "בוכוריה" לשחקני
 "מתתיה" היה מניב פרות נוספים. מחוללי "הסדר החדש" הגרמנים
 וקלגסייהם הקרואטים והמוסלמים מחקו כלא היה את המיקרוקוסמוס
 של "בוכוריה": בניה, קוקי וליאון, נלקחו למחנה הריכוז יסנובץ
 (Jasenovac) כבר באחת הפשיטות האוסטטיות הראשונות, אך הם לא
 הגיעו למחנה כי נרצחו בדרך; אחותה בלאנקי ברחה לסרביה עם בעלה
 הסרבי; ריקי, אשר התגוררה בבלגרד כבר זמן רב, הסתתרה בכפר סרבי נידח
 בפנים המדינה, שם הגרמנים לא חיפשו יהודים; קלארי ויצחק התגוררו
 בזגרב, אך עם תחילת הרדיפות ברחה קלארי עם ילדיה לאיטליה, ואילו
 יצחק ואשתו זדנקה חזרו לבוסניה והסתתרו בכפר נידח בזהות בדויה;
 אליאס כבר קודם עלה לארץ ישראל. כך, מכל המשפחה הגדולה נשארו
 בסריבו רק "בוכוריה" ונינה. בזכות נישואיה של נינה לבעלה ה"ארי"
 הגל הראשון של רדיפות היהודים לא נגע אליה.

בתקופה זו "בוכוריה" חלתה. פשיטות לבתי היהודים ומשלווחים למחנות
 הריכוז נמשכו, ונינה, כדי להציל את אחותה החולה מידי האוסטאשים
 (הנאצים הקרואטים) ולסייע לה במצב בריאותה הירוד, מצאה דרך

לאשפזה בבית חולים של נזירות קתוליות. הנזירות ידעו על מוצאה היהודי, אך הסכנות הכרוכות במתן מחסה ליהודים לא הרתיעו אותן. "בוכוריטה" אושפזה במחלקה לחולים סופניים. תחילה תלתה נינה את הדבר בזהירותן של הנזירות, אך מדי יום ביומו הידרדר מצבה של החולה. נינה ידעה על גורלם המר של ליאון וקוקי אך המשיכה להביא ל"בוכוריטה" בשורות טובות מפיהם. ב-12 ביוני 1942, בשנה השנייה לכיבוש הקרואטי, נפטרה לאורה פאפו – "בוכוריטה" לבית לוי בהיותה בת 53.¹⁰⁶ לווייתה הייתה הלוויה היהודית האחרונה בסרייבו הכבושה עד השחרור ב-1945. מלבד הקברנים, האדם היחיד שנכח בלוויה הייתה אחותה נינה. דמותה של "בוכוריטה" וסיפור חייה שימשו מקור השראה ליצירה ספרותית גם אחרי השואה. מלבד כתביה הנזכרים של קווייץ יש להזכיר בהקשר זה גם את הרדיו־דרמה *Bohoreta i njeni* (בוכוריטה ומשפחתה) של ריקיצה עובדיה, אשר שודרה ברדיו סרייבו בשנת 1986.

"בוכוריטה" עם בניה: ליאון משמאלה ובר-כוכב מימינה

(איחולים בעת הרמת הנוסית), כמיטב המסורת היהודית-ספרדית של פעם. בימי "בוכוריטה" מנהג זה כבר הלך ונעלם. והיא ניסתה לתעדו ולהנציחו על ידי הרחבת תיאורו. הואיל ויצירות התאטרון של "בוכוריטה" מעולם לא פורסמו, וההפניה לכתבי יד השמורים בארכיון העיר בסרייבו איננה מועילה לציבור הקוראים הישראלים, מצאתי לנכון להביא את הקטע בשלמותו – והוא מופיע בנספח ב' למאמר.

99. במחזה *Esterka* מופיעות ארבע רומנסות: *Segadores* (הקוצרים) (כתב מכונה, מערכה ראשונה, עמ' 12), *Tres ermanikas* (שלוש אחיות קטנות) (כתב מכונה, מערכה ראשונה, עמ' 13), *Arvolera* (אילן) (כתב מכונה, מערכה שלישית, עמ' 24) ו-*Blanka njinja* (הנערה הלבנה) (מערכה שלישית, עמ' 27). שתי הרומנסות הראשונות הן מהרומנסירו של "בוכוריטה" עצמה, *Tres ermanikas* הובאה במכתבה למרצה הצרפתי, אלא ששם היא כונתה *Amadil* ואילו במקומות האחרים שמה *Amadi*.
100. כך למשל תמונת הוויי *La pasensia vale mičo* מתחילה בטקס ההבדלה אשר מסתיים בקומפלה הידועה: *O Dio grande kon su gracia* (האל הגדול בחסדיו). על השיר, רקעו, תולדותיו ומשמעותו ראו E. Romero, *Coplas sefardies*, Cordoba 1991, p. 31.
101. אזכיר כאן את השיר המופיע במחזה *Shuegra ni de baro buena* (כתב יד, עמ' 42), שהוא פרודיה צורנית על הקומפלה הידועה של פורים (לימפיסאלר קילו קונטלר לונגה גרלנדי ליסטרליאה). היית שכאמור אין שום תועלת בהפניה לכתבי יד השמורים בארכיון העיר בסרייבו אביא להלן את השיר בשלמותו, בלי לתרגמו לעברית: "Empesar kero a kontar una longa storia / Mučo vos keria avlar, se kanso la memoria / Entero el enverano estamos en esta prizion / De flirtes manka el okazion / Komo ke no trisalgas y loka ki no salgals // Día y noče es avlar, por lečes y kuažo / Si te

keres parfumar, es komer pan i ažo / Mi
Tija Merkada mos se save araviar / De
ves en kuando bien gritar / Ah Tija
Merkada, esto no mos agrada"

102. כמו למשל בשיר הידוע *Pasariko*
Pasariko, המופיע ב-"*Esterka*" (כתב
מכונה, מעריכה שנייה, עמ' 20). הסבתא
שרה את הבית הראשון בלי שינויים,
ועליו אסתרה עונה בשיר משלה, שיר
געועים לבנה שבבית החולים, והשיר
החדש מתאים במשקל ובמנגינה לשיר
הישן. להלן המילים: *Moreniko de tu*
mama / Kuando te vas a sanar / Penso
en ti, me kemo en flama / Kuando
te vo abrasar". ראו לציין כי שיר זה
מופיע שוב בתמונת הוויי *Avia de ser*
(בשתי הגרסאות בעמ' 21) בשלמותו
בלא שינויים.

103. אחד מהם הוא ככל הנראה השיר
La pasensia שחותם את תמונת הוויי
vale muco: "Madre mia, loke mos
pario / Muču la keremos, mo las
garde el Dio! // Madre mia loke
se aravio / Si unos kuantos daros
se le arompio // Si darikos lindos
no le kedara / Padre en la plasa
"se los merkara

104. השימוש בניגונים צרפתיים נפוץ
במיוחד במחזה *Hermadat* - בו יש
שלושה שירים שבצדם הפניה לשירים
בצרפתית. בסוף השיר *Montañas de*
mi vida (ההרים של חיי) מופיעה בכתב
יד, עמ' 64-65, הפניה לשיר צרפתי
בשם *Montagnes Pyrenees* (הרים
פירינאיים); בצד השיר *Monatanjas*
verdes del deredor (הרים ירוקים
שמסביב) מופיעה בעמ' 61 הערה: *"Je*
"l'aime toujours - chant Suisse" (אוהב
אותך תמיד - שיר שווייצרי); ובסוף
השיר *Si konesias mis dolores* (אילו
היית מכיר את צרותיי) מופיעה בעמ'
68 הפניה לשיר צרפתי *Brisée dans tes*
bras (שבורה בזרועותי).

105. אחד מהשירים הוא, לדעתך, השיר
על העיר דוברובניק (בספרדית-יהודית:
ללאזיה), עיר בחוף הים האדריאטי.

נספח א': רשימה של פרסומיה וכתביה של לאורה פאפו - "בוכוריטה"

א. שירה

א.א. שירי לאורה פאפו - "בוכוריטה"

1. *Ožikos de guerko* (אמנון ותמר) פורסם ב-"*Jevrejski život*, 61, 1925, p. 3. בכתבי סרבו-קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
2. *A mi nona, Sunha Liačon Salom* (לסבתי, שונחה [=שמחה] ליאג'ון [=אליהו] שלום) פורסם ב-"*Jevrejski život*, 75, 1925, p. 5. בכתבי סרבו-קרואטי.
3. *Al ocasion del jubileo de combate lavoro i succeso* (לרגל חגיגת המאבק, העבודה וההצלחה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא, 11 במרץ 1936. בכתבי סרבו-קרואטי.
3. *Al ocasion del jubileo de combate lavoro i succeso* (לרגל חגיגת המאבק, העבודה וההצלחה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא, 12 במרץ 1936. בכתבי קסטיליאני עם סטיות רבות.
4. *El namorado i la muerte* (האהוב והמוות) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 180. בכתבי סרבו-קרואטי-קסטיליאני מעורב.¹⁰⁷
5. *Madres* (אימהות) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 180, תשעה בתים בני ארבע שורות. האוטוגרף שמור בעיזבון, וגם עותק מודפס במכונת כתיבה, דף A4 בודד. שניהם בכתבי סרבו-קרואטי.
6. *Prekura de kantar* (נסה לשיר) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 181. בכתבי סרבו-קרואטי.
7. *Violetas* (סיגליות) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 182. בכתבי סרבו-קרואטי. המבנה של השיר אינו ברור.¹⁰⁸
8. *Alavaciones a la ruda como milisina* (שבחי הפיגם כתרופה) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 253. בכתבי סרבו-קרואטי.¹⁰⁹
9. *Huanita* (חואניטה), עמוד A4 בודד כתוב במכונת כתיבה, בלא תאריך, שמונה בתים בני ארבע שורות. בכתבי סרבו-קרואטי.

א.ב. תרגומי שירה

1. *Lem Edim* (לם אדים), שירו של יובן יובנוביץ' זמאי (Jovan Jevrejski Zmaj) בתרגומה של "בוכוריטה", פורסם ב-"*Jevrejski život*, 159, 1927, p. 3. בכתבי סרבו-קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
2. *Flor amurçada* (הפרח המיובש), שירו של המשורר הסלובני גוסטב קרקלץ (*Gustav Krklec*) בתרגומה של "בוכוריטה", אוטוגרף השמור בעיזבון, עמוד בודד. בצד השיר מופיע התאריך 10 בדצמבר 1932. בכתבי סרבו-קרואטי.

השיר מופיע ב-"Esterka" (כתב מכונה, מערכה שלישית, עמ' 4): "Kquanto te kero, Raguza amada / De montes verdes arodeada / Kquanto admiro tu mar ermozo / Raguza, adio, lugar kerido / Nunka te ulvido // Tus altas paredes te mampararon / Kuando puevlos por ti pelearon / Lugar kerido, mučo te kero / Mučo te kero, lugar kerido / Nunka te ulvido // Baten las olas, serka de Gravoza / Onde se entra en Raguza ermoza / Povero de akel ke no te vido / Raguza, adio, lugar kerido / Nunka te ulvido"

106. במאמרו של נזירוביץ, קנסינו (הערה 5 לעיל), עמ' 116, הוא כותב כי "בוכוריטה נפטרה באורח טרגי בשנת 1941 בעיר מולדתה עקב רדיפות הנאצים", ואילו אלעזר (שם, עמ' 378) כותב כי היא "נרצחה במחנה ריכוז בשנת 1942". הפרטים כאן הנוגעים לימיה האחרונים מבוססים על דבריה של גורדנה קוייץ, אחייניתה, ברומן שכתבה על תולדות המשפחה (ראו הערה 29 לעיל). מן הראוי להזכיר כי גם הרומן האחרון של קוייץ "Bajka o Benjaminu Baruhu" (אגדתו של בנימין ברוך), אשר ראה אור בבלגרד בשנת 2002, הוסיב על דמותה של "בוכוריטה", אך אין בו מידע חדש השופך אור על חיי המשפחה בדורות האחרונים. תפקידה של "בוכוריטה" בעלילה דמיונית לחלוטין: בעת אשפוז בבית החולים היא כותבת את הרומן (שהוא סיפור תולדות המשפחה) מפני חששה שעקב מחלתה כבר לא תזכה לראות את בניה, ולכן היא מבקשת להשאיר להם אגדה משפחתית, מעין צוואה רוחנית.

107. אלעזר הגדיר את השיר פרי עטה של לאורה פאפו. ייתכן שמדובר בשיר שהיא כתבה לפי מוטיבים של שיר עממי, אך ייתכן גם שמדובר בשיר עממי שהיא רק רשמה.

108. בעיזבון נמצא דף בודד בפורמט A4, ובו עותק של השיר מודפס במכונת כתיבה. בכתב סרבוקרואטי.

א.ג. אוספי רומנסות

- א. הרומנסירו של לאורה פאפו – "בוכוריטה", גרסה קמא. האוטוגרף נמצא בעיזבון; הוא ממלא 62 עמודים במחברת בעלת פורמט של 25:21 ס"מ. ספרדית-יהודית, בכתב קסטיליאני עם סטיות רבות, וגרמנית. מחברת זו כוללת בין השאר רישום ראשוני של 13 רומנסות מפי ארבע מידעניות. שבע מתוכן¹¹⁰ נכללו בגרסתו הסופית של הרומנסירו של לאורה פאפו ופורסמו בהזדמנויות שונות.¹¹¹ שש רומנסות אחרות¹¹² פורסמו על ידי נזירוביץ' ב-1986. ליד חלק מהרומנסות גם הערות על אודות המידעניות¹¹³ ותאריך הרישום.¹¹⁴ ברומנסות אחרות נוספו הערות בצד, במה שנראה כהערות עריכה ראשוניות.¹¹⁵
- ב. הרומנסירו, גרסה סופית הכוללת רק עשר רומנסות.¹¹⁶ כאמור, שבע רומנסות מהרומנסירו פרסם כבר ברוך בשנת 1933. את הרומנסירו השלם פרסם נזירוביץ' ב-1986. ב-1987 גם אלעזר פרסם את מכלול הרומנסות המופיעות ברומנסירו של לאורה פאפו – "בוכוריטה" – אך בפיזור ולא בקובץ.¹¹⁷
2. מכתב מ-1928, עמוד ונספח (ובסך הכול שלושה עמודים), ובו הרומנסה "Amadi" את המכתב (בלא הנספח) פרסם נזירוביץ' ב-1986. האוטוגרף שמור בעיזבון והוא נושא את התאריך 25 באוגוסט 1928. המכתב נכתב בפרזי והוא כתוב קסטיליאנית.

ב. פרזזה

ב.א. נובלות

1. "Morena" (שחרחרות) – סיפור בהמשכים, פורסם ב-"Jevrejski život" בשמונה פרקים: (א) בגיליון 35, 1924, עמ' 2; (ב) בגיליון 38, 1924, עמ' 3; (ג) בגיליון 41, 1925, עמ' 3; (ד) בגיליון 44, 1925, עמ' 5; (ה) בגיליון 46, 1925, עמ' 3; (ו) בגיליון 48, 1925, עמ' 3; (ז) בגיליון 51, 1925, עמ' 3; (ח) בגיליון 52, 1925, עמ' 3. בכתב סרבוקרואטי, עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
2. "Linda" (לינדה) פורסם ב-"Jevrejski glas", 19, 1928, p. 4 – כותרת: "Rikordo de Oriente" (זיכרון מהמזרח). בכתב סרבוקרואטי, עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
3. "Dulse de rozas" (ריבת ורדים), פורסם ב-"Jevrejski glas", 31, 1928, pp. 2-3. בכתב סרבוקרואטי.

ב.ב. דיוקנות

1. "Zekky Effendi eine Erinnerung" (זיכרונות על אודות זיקי-איפ'נדי) פורסם ב-"Bosnische Post", 31.12.1916.¹¹⁸
2. "Por esto akea vieča no se kižo murir" (לכן לא רצתה הזקנה למות)

109. אליעזר הגריר את השיר פרי עטה של לאורה פאפו. ייתכן שמדובר בעיבוד שלה לקומפלה לט"ו בשבט ידועה, אך ייתכן גם כי זוהי גרסה לא מוכרת של הקומפלה וש"בוכוריטה" רק רשמה אותה. *Lavando estava la reyna, Silvana*, 110. *Morenica (Las tres hermanicas), Mauricos los mis Mauricos, Segadores, La doncella de Marsilla, Carcelero*. 111. ראו בהמשך, סעיף א.ג.1. *La hermosa, Paseando se*. 112. *Rondale, El raptor pordiosero, Calbagata de Peranzueles, Don Bueso y su hermana, Hermanas reina y cautiva*. 113. כך למשל בעמ' 2 נמצאת הרומנסה *Segadores* (קוצרים) בלא כותרת ומתחתיה שמה המלא של המידענית, *Gjoja Levi Teodoros*, בתוספת הערה מאוחרת, *schön geschrieben* (הועתק היטב). 114. כך למשל בעמ' 3, ליד הכותרת *Leila* מופיע התאריך 17 בינואר 1917, אך הרומנסה עצמה לא נרשמה שם כי אם בעמוד 47. 115. כך למשל בעמ' 1 ליד הרומנסה *Paesear ia Silvana* (סילב'אנה הייתה יוצאת לטייל) שמה הפרטי של המידענית כתוב באלכסון בעט אחר, ולידו הערה בגרמנית, *schön geschrieben* (הועתק היטב). 116. *Lavando estava la reyna, Don Virgile, Silvana, Morenica (Las tres hermanicas), Don Beso, Mauricos los mis Mauricos, Morena me yaman, Segadores, La doncella de Marsilla, Carcelero*. 117. האוטוגרף נמצא בעיזבון גליון 16 עמודים בפורמט 24.5:19 ס"מ, כתובים בכתב קסטיליאני, עם סטיות רבות. לפי ההערות בכתב יד הרומנסירו נערך בתאריכים 29-31 בינואר 1917. בהתחלה כלל הרומנסירו רק תשע רומנסות, אך בסוף נוספה גם הרומנסה *Carcelero*. כל הפרטים החסרים בגרסת העבודה הושלמו בגרסה זו. בסוף כל רומנסה

פורסם ב-9-10, 1929, pp. *Jevrejski glas*, 30, בכתב סרבו-קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות. 3. "Una manjana de Sukot onde senjor Cappon" (בוקר אחד בחג הסוכות אצל מר קאפון), זיכרונות אישיים על החכם אברהם אהרון קאפון במלאת שנתיים למותו, פורסם ב-, *Jevrejski glas*, 47, 1931, p. 6. בכתב סרבו-קרואטי. 4. "Tia Rahelona de Sason" (דודה רחלונה די ששון), פורסם ב- *Jevrejski glas*, 22, 1932, p. 6. בכתב סרבו-קרואטי.¹¹⁹ 5. "La paparoza de tijo Kako Monteiro" (הגרניום של הדוד קקו מונטיירה), פורסם ב-8, *Jevrejski glas*, 25, 1936, p. 8. בכתב סרבו-קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.¹²⁰ 6. "Tija Merkada de Jahilo Finci" (דודה מירקאדה, אשתו של יחיאלו פ'ינצי), פורסם ב-16, *Jevrejski glas*, 14-15, 1936, p. 16. התת-כותרת *In memoriam* (לזכר). בכתב סרבו-קרואטי.¹²¹ 7. "Alberto Salom y sus burlas" (אלבירטו שלום והבדיחות שלו), פורסם ב-8, *Jevrejski glas*, 31, 1936, p. 8. בכתב סרבו-קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

ג.ג. אנקדוטות

1. "Pasa para ariva" (מתן כבוד) פורסם ב-, *Jevrejski život*, 159, 1927, p. 3. בכתב סרבו-קרואטי. 2. "Ajde a mirar peši!" (בוא לבדוק את הדגים) פורסם ב-*Jevrejski glas*, 18, 1936, p. 6. בכתב סרבו-קרואטי.

ג. דרמה

ג.א. מחזות חברתיים

1. *Esterka* (אסטרקה), אוטוגרף השמור בעיזבון, 131 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. בעמוד הראשון רשימת האביזרים למערכה הראשונה. שער המחזה מופיע רק בעמוד השני. למערכה הראשונה, שבעקבותיהם, אין שער נפרד, והיא כוללת 39 עמודי טקסט; למערכה השנייה 41 עמודים (עמוד השער, 38 עמודי טקסט ושני עמודים של רשימת האביזרים); ולשלישית 49 (47 עמודי טקסט בלא שער ושני עמודים לרשימת האביזרים). בשער הכללי מתחת לכותרת הראשית יש תת-כותרת, *Ritrato social de muestros dias en 3 actos* (מחזה חברתי בן זמננו בשלוש מערכות). תת-כותרת זו אינה חוזרת בעמודים הראשונים של אף אחת מהמערכות. יתרה מזאת, בעמוד הראשון של המערכה השנייה מופיעה תת-כותרת אחרת, *Kantes, romanses, melodias de Oriente* (שירים, רומנסות וניגונים מהמזרח). בשער הכללי מופיע התאריך 24 ביולי 1929. כתיבתה של המערכה הראשונה הסתיימה ב-16 בדצמבר

מופיע שמה המלא, גילה, ולעתים אף מקום מגוריה, של המדיענית.
 118. במחברת הרישומים נמצאת בעמ' 39-46 טיוטה של המאמר בכתב ידה של המחברת, וכותרתה - Zekky-effendi Refaelović eine Skizze fon Laura Papo Bohoreta (ויקו-איפינדי רפאלוב'יץ' - שרטוט לדיוקנו מאת לאורה פאפו בוכוריטה). תאריך הכתיבה 21 בדצמבר 1916.
 119. האוטוגרף, ארבעה עמודים בודדים, פורמט 34:21 ס"מ, נמצא בעיזבון. בראש העמוד הראשון התאריך 22 במאי 1932. בעיזבון יש גם עותק מודפס במכונת כתיבה, שני עמודים בפורמט A4. בשני המקורות הכתיב סרבו־קרוואטי.
 120. האוטוגרף, שלושה עמודים בודדים, פורמט 34:21 ס"מ, נמצא בעיזבון. בראש העמוד הראשון התאריך 3 במאי 1936. בסוף הטקסט מצוין התאריך 10 במאי 1936. הכתיב סרבו־קרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
 121. האוטוגרף, שני עמודים בודדים ממחברת חשבון, פורמט 32:20.5 ס"מ, נמצא בעיזבון. בראש העמוד הראשון התאריך 29 במרץ 1936. הכתיב סרבו־קרוואטי.
 122. מן הראוי להזכיר כי מחזה זה נמצא בעיזבון גם בעותק כתוב במכונת כתיבה עם תיקונים לטעויות הדפסה בכתב ידה של המחברת. בקובץ 84 עמודים בפורמט A4. בתחילת הקובץ רשימת האבירים למערכה הראשונה. השער הכללי למחזה מופיע בעמוד השני. למערכה הראשונה שבעקבותיהם אין שער נפרד, ויש בה 24 עמודי טקסט. שתי המערכות האחרות נפתחות ברשימות האבירים. למערכה השנייה 26 עמודים; ולשלישית 30 עמודי טקסט. התת-כותרת, ההקדשה והתאריכים אשר בשער הכללי ובסוף כל מערכה זהים לאלה המופיעים בכתב היד. התת-כותרת המשנית המופיעה בכתב היד בפתחת המערכה הראשונה אינה נמצאת בקובץ זה.
 123. גם בסוף גרסה בתרא של המחזה Ožos mios נמצאה הערה אישית

1929, של השנייה ב' 29 בדצמבר 1929, ושל השלישית ב' 12 ביולי 1930. העמוד הראשון של שלוש המערכות נפתח בשרטוט הסצנה ובהערות המחזאית. רשימת הדמויות מופיעה בשער הכללי בלבד. ההקדשה, גם היא בשער: "Penseros dedicados a mi muy querida madre, mi mamile, que la nombraban Esterka cuando era joben, su hija grande Bohoreta" (הגיונות מוקדשים לאמי היקרה מאוד, לאימאלה שלי, שכשהייתה צעירה קראו לה אסתורקה, מבתה הבכורה בוכוריטה)¹²².

א2. *Renado mi nuera grande* (רינאדו כלתי הגדולה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא של המחזה *Shuegra ni de baro buena*, 80 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה יש שער כללי, הקדמה (שלושה עמודים) ושלוש מערכות. המערכה הראשונה 24 עמודים; השנייה 24; והשלישית 28 עמודים. בשער הכללי הכותרת היא שם המחזה כמצוין לעיל. בתחילת המערכה השנייה והשלישית שם המחזה מופיע בשינוי קל: *Reinado mi nuera la grande*. בשער הכללי ובתחילת המערכה השנייה מופיעה גם תת-כותרת, *estampa de nuestros dias* (תמונה מימינו אנו). בשער הכללי התאריך 12 בספטמבר 1932. כתיבת המערכה הראשונה הסתיימה ב' 19 בספטמבר 1932; כתיבת המערכה השלישית החלה ב' 4 ביוני 1933 והסתיימה ב' 22 ביוני 1933. ההקדשה: "Dedicado al bravo y joben artista Šalom, el que sabe hacer reir y llorar al publico sefardi de Saraj que mucho lo quiere" (מוקדש לשחקן מעולה וצעיר, שלום, אשר יודע להצחיק את הקהל הספרדי בסריבו ולגרום לו לבכות, קהל שאוהב אותו מאוד).

ב2. *Shuegra ni de baro buena* (חמות אף אם מחרס מעוצבה אינה טובה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא (כאמור, לגרסה קמא יש שם שונה), 90 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה שלוש מערכות. לשום מערכה אין שער נפרד. כתב היד נפתח בשער כללי ומסתיים ברשימת האבירים הנחוצים להצגה כולה. למערכה הראשונה 32 עמודים; לשנייה 29; ולשלישית 27. בשער הכללי מופיעים שני תאריכים – תאריך תחילת הכתיבה, 12 בספטמבר 1932, ותאריך סיום הכתיבה, 21 ביוני 1933. ואילו בסוף המערכה השלישית מופיע תאריך סיום אחר, 7 ביולי 1933. גם בסוף המערכה השנייה מופיע תאריך מאוחר לתאריך הסיום המצוין בשער, 3 ביולי 1933. לתאריך זה נוספו גם שתי מילים בסוגריים – "at home" (בבית)¹²³. בשער הכללי מופיעות תת-כותרת, *Pedaso en tres aktos, retrato social* (מעמד טאטרלי בשלוש מערכות, מחזה חברתי מימינו אנו), והקדשה, "Dedicado a Šalom Daniti" (מוקדש לשלום דאניטי).

3. *Hermandat* (אחוה), אוטוגרף השמור בעיזבון, 69 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. כתב יד חסר – הוא מתחיל בעמוד 10. לכתב

באנגלית: "It snows" (יורד גשם).
 124. בראשון נמצאת *Romance du moyen âge* (רומנסה מימי ביניים, בצרפתית) המתחילה במילים: "Sur son coursier, fier et sauvage" שיחסה למחזה אינו ברור (בסוף הרומנסה מופיע גם התאריך 9 באפריל 1935); ובשני רשימת האביזרים לכל מערכה בנפרד.
 125. העימוד המופיע בקורפוס אינו מקורי – הוא מאוחר לכתיבת היצירות, וכלל הנראה צ'מפרה אחראי לו. בכל זאת בחרתי להיצמד אליו (כדי למנוע בלבול), בתיוקנים קלים: העמוד הלא ממוספר העוקב את עמ' 39 סימנתיו כ-39 וכן עשיתי בעמוד לא ממוספר העוקב את 57. לשני העמודים האחרונים ניתנו המספרים 77 ו-78; והעמוד שבו ציור הבימה סומן באופן שהוכרתי כ-27ב.

126. בתת-כותרת של המערכה השנייה הושמטו המילים "de teatro", ובתת-כותרת של המערכה השלישית הושמטו המילים "de Bosna".

היד עימוד מקורי אחיד (אין עימוד נפרד לכל מערכה) המסתיים בעמ' 76. שני העמודים האחרונים לא מוספרו,¹²⁴ וגם העמוד עם רישום הבימה הפותח את המערכה השנייה. נוסף על כך העימוד מוטעה – יש שני עמודי 39 ושני עמודי 57.¹²⁵ למחזה שלוש מערכות: הראשונה 27 עמודים (התשעה הראשונים חסרים); השנייה 24 (ציור הבימה ו-23 עמודי טקסט); והשלישית 26. בראש עמוד 11 מופיע התאריך 14 בנובמבר 1935; בסוף המערכה השנייה מופיע התאריך 31 ביולי 1935; בסוף המערכה השנייה 4 באוגוסט 1935; ובסוף המערכה השלישית 7 באוגוסט 1935.

ג.ב. מחזות הוויי

א1. *Ožos mios* (עיניים שלי), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא, 68 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה שלוש מערכות. בכתב היד המערכה השנייה חסרה; הוא פותח בסיכום המערכה הראשונה (שני עמודים) ועובר למערכה עצמה. למערכה הראשונה 32 עמודים ולשלישית 33. לאף אחת מהמערכות אין שער. בראשית הסיכום ליד הכותרת מופיעה גם תת-כותרת *Onde estan akeos dias* (היכן הימים ההם). תת-כותרת זו אינה חוזרת בפתיחות של המערכות. בתחילת עמוד 1 מופיע התאריך 7 ביולי 1931, ובתחתית עמוד 68 התאריך 17 באוגוסט 1931. בעמוד הפותח של המערכה הראשונה (עמ' 3) מופיעים כותרת המחזה בתוספת תת-כותרת, *Pedaso de folklor sefardi en tres aktos* (הצגה של ההוויי הספרדי בשלוש מערכות), שרטוט הסצנה עם הערות ורשימת הדמויות (11 במספר) – ליד תשע מהדמויות מופיעים גם שמות השחקנים אשר יגלמו את הדמויות, וליד שני השמות האחרים מופיעות הערות אופי, "fečindoza" (חרוצה) ו-"avagarozza" (אטיה). בעמוד 64 רשימת האביזרים הנחוצים להצגה.

ב1. *Ožos mios* (עיניים שלי), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא, 107 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה שלוש מערכות. לשתי המערכות הראשונות אין עמוד שער; למערכה השלישית יש. למערכה הראשונה 34 עמודים; לשנייה 39; ולשלישית 40. העמוד הראשון של כתב היד אינו נושא תאריך כלשהו, ואילו בסוף המחזה מצוין התאריך 14 בספטמבר 1931. בעמוד הראשון של כל מערכה ומערכה מופיעה תת-כותרת, *Pedaso de teatro de folklor sefardi en Bosna* (מעמד תאטרלי מפולקלור ספרדי בבוסניה בשלוש מערכות).¹²⁶ בסוף כל מערכה רשימת האביזרים הנחוצים להצגה. ההקדשה, "Dedicados penserios y membransas a muestras nonas" (מחשבות וזיכרונות מוקדשים לסבתות שלנו).

ג.ג. תמונות הוויי

א1. *Avia de ser* (היה היה), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא, 14 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער – כותרת

ושתי תת-כותרות נמצאות בראש העמוד הראשון. התת-כותרת הראשונה היא *Evocacion* (העלאת הזיכרון), והשנייה *Stampa*, *scena de la vida de un tiempo* (תמונה, סצנה מהחיים של פעם). בתחילת עמ' 1 מופיע התאריך 18 בפברואר 1930, ובתחתית עמ' 14 התאריך 23 בפברואר 1930. גרסה קמא הסתיימה בעמ' 12, ובתחתיתו כתוב "סוף, 20.2.1930, בוכריטה". שני העמודים האחרונים נוספו בהמשך. בעמ' 1 גם תיאור הבימה ורשימת הדמויות (שלוש במספר). ליד כל דמות פורט גילה, וליד שמותיהן של שתי דמויות מופיעים גם שמותיהם של השחקנים אשר יגלמו אותן.

ב1. *Avia de ser* (היה היה), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא, 22 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער; הכותרת והתת-כותרת נמצאות בראש העמוד הראשון. התת-כותרת היא *Escena de la vida de un tiempo kon romansas en I akto* (סצנה מחיי העבר עם רומנסות במערכה אחת). בתחילת העמוד הראשון מופיע התאריך 18 בפברואר 1930, ובתחתית העמוד האחרון 26 בפברואר 1930. בעמוד הראשון יש גם תיאור הבימה ורשימת הדמויות (שלוש במספר). בסוף המחזה נוספה סצנה אשר לא תוכננה מראש, ובה מככבות שתי דמויות (אבא ומר ליאג'ז) שלא פורטו ברשימת הדמויות המקורית.

2. *La pasensia vale mučo* (הסבלנות יקרה), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, 20 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער; בתחילת העמוד הראשון הכותרת ומתחתיה התת-כותרת *Estampa del folklor del tiempo del turko en un akto* (תמונת הוויי מתקופת השלטון התורכי במערכה אחת). מתחת לתת-כותרת ציור הסצנה, רשימת הדמויות והתאריך, 7 באפריל 1934. בעמוד האחרון נמצאת רשימת האביזרים הנחוצים להצגה ותאריך הסיום של כתיבת המחזה, 10 באפריל 1934.¹²⁷

3. *Tiempos pasados* (זמנים שעברו), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, 25 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער. בעמוד הראשון כותרת ותת-כותרת פשוטות, *Estampa, Un akto* (תמונה, מערכה אחת), והתאריך 14 בנובמבר 1939. מתחתיהן רישום הבימה ותיאורה. בעמוד הבא רשימת הדמויות ופירוט של שמות השחקנים אשר יגלמו אותן. בעמוד האחרון התאריך 19 בנובמבר 1939.

ג.ד. מערכונים:

1. *Hadras de Pesah* (הכנות לפסח), האוטוגרף נמצא בעיזבון. שני דפים בודדים בפורמט 32:20 ס"מ, בלא כותרת. בכתב סרבוקרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות. פורסם גם ב-*Jevrejski život*, 1927, 151,¹²⁸ ולאחר מכן גם אצל אלעזר.¹²⁹

2. *La molinera y la karvonera* (הטוחנת ומוכרת הפחם). בעיזבון נמצא אוטוגרף הנושא תאריך 28 בנובמבר 1935 – ובו השיר /

127. תמונת הוויי זו אינה אלא תמצית של עלילת המחזה *Ozios mios*. הואיל ונעשו על פיה הצגות עצמאיות וגם משום המרחק הרב בין שתי היצירות ראוי לראות בתמונה זו יצירה נפרדת ולא גרסה שנייה של המחזה הראשון.

128. בתוספת הערת המערכת: "Una kantika, tomada de la ovra 'adras de Pesah' de la onorada senora Laura. dugada kon grande sukceso las otras semanas en el Glorijin Dom i en el Union. La musika es la del kante popolare italiano 'Spazzacamino'"

(שיר הלקוח מהיצירה "הכנות לפסח" של הברת הנכבדה לאורה, אשר הוצגה לפני שבוע בהצלחה רבה בבית גלוריה ובאוניון. המוזיקה היא של שיר איטלקי פופולרי "Spazzacamino").

129. אלעזר (הערה 4 לעיל), עמ' 210 שיר 215.

130. ריח הגשם (הערה 29 לעיל), עמ' 67.
 131. משום כך נקבע מקומו ברשימת המערכונים ולא ברשימת השירים.
 132. צ'מפרה הגדיר את היצירה שיר, אך למעשה מדובר במערכון אשר נכתב בעבור "לה גלוריה" והוצג במסיבתה.

המערכון מלווה בתת-כותרת *Kantika francesa adaptada en espanjol por Laura Papo Bohoreta* (שיר צרפתי מותאם לספרדית על ידי לאורה פאפו בוכוריטה). ככל הנראה מדובר בגרסה מאוחרת, שכן לפי עדותה של קוייץ¹³⁰ השיר תורגם בשנים הראשונות אחרי מלחמת העולם הראשונה, לפי הזמנתה של "לה זיניצ'ולנליה" בתורת בסיס למערכון¹³¹ אשר הוצג סמוך לכתיבתו.

3. *Dotas* (הנדוניות),¹³² כתב מכונה, חמישה עמודים, פורמט 34:21 ס"מ כתובים במכונת כתיבה, הכתיב סרבו-קרוואטי; בסוף היצירה ליד החתימה מופיע התאריך 12 בינואר 1927.

4. *Davičon el hamal* (דאבי'ג'ון הסבל), התת-כותרת *Motivos de un poema de Heine* (לפי מוטיבים של שיר של היינה). אוטוגרף, שני עמודים, פורמט 20:16 ס"מ. בכתיב סרבו-קרוואטי, בלא תאריך.

ד. כתיבה ביקורחית

ד.א. מסות

1. *Hecho hechizo* (נפלאות העבודה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גיליון, 32 עמודים (כולל עמוד השער) בפורמט 34:21 ס"מ. בכתיב סרבו-קרוואטי-קסטיליאני מעורב. בעמוד השער התאריך 23 בנובמבר 1927. בעמוד 31 מופיע התאריך 25 ביוני 1928.
2. *La mužer sefardi de Bosna* (האישה הספרדייה מבוסניה),¹³³ גרסה קמא, אוטוגרף השמור בעיזבון, מחברת 20:17 ס"מ, 69 עמודים כתובים (אין שער או תוכן עניינים). בכתיב קסטיליאני-סרבו-קרוואטי מעורב. בעמוד הראשון התאריך 3 ביולי 1931, בעמוד האחרון התאריך 7 ביולי 1931. נזירוביץ' פרסמה פקסימיליה של כתב היד.
3. *La mužer sefardi de Bosna* (האישה הספרדייה מבוסניה), גרסה בתרא. אוטוגרף השמור בעיזבון, 97 עמודי מחברת בפורמט 33.5:21.5 ס"מ, כולל עמוד השער ותוכן העניינים בסוף הגיליון. בכתיב סרבו-קרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות. בעמוד השער הקדשה, "A la 'Benevolencia', valerosa amiga del progreso — Laura Papo (Bohoreta)" (ל"זיניצ'ולנליה", אוהבת הקדמה האמתית – לאורה פאפו [בוכוריטה]). בעמוד הראשון מצוין התאריך 18 בדצמבר 1931. בעמוד 95 החתימה Bohoreta ובצדה התאריך תשעה באב תרצ"ב, 11 באוגוסט 1932. נזירוביץ' פרסמה פקסימיליה של כתב היד בתוספת תרגום בוסני.

ד.ב. מאמרים בעיתונות

134. כאמור, בשנות התשעים נוספה לעיזבון גם מחברת רישומים, אוטוגרף, ובה (עמ' 11–21) גרסת עבודה של המאמר.

1. "Die Spanolische Frau" (האישה הספרדייה), נכתב בגרמנית,¹³⁴ פורסם ב-8 *Bosnische Post*, 287, 17.12.1916, והוא מאמר תגובה למאמר "Die sudslavische Frau in der Politik" (האישה

- הדרום-סלבית בפוליטיקה) של יליצה ברנדזיקובסקה-בילוביץ' אשר פורסם שבוע קודם באותו העיתון.
2. "Madres" (אימהות) פורסם ב-3, p. 34, 1924, *Jevrejski život*, והוא מאמר תגובה לסיפור "Dos vizinas in el kortižo" (שתי שכנות בחצר) של אברהם רומאנו – "בוקי", אשר פורסם בגיליון הקודם של אותו העיתון. בכתב סרב־קרואטי.
3. "Parfumes y melodias" (ריחות וניגונים), מאמר על אודות קונצרט היובל של "לה לירה", פורסם ב-3, p. 151, 1927, *Jevrejski život*. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
4. "Vakansas vengansas" (חופש נקמה), מאמר על קבוצות נוער המארגנות טיולים בחופש הגדול, פורסם ב-155, p. 2-3, 1927, *Jevrejski život*. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
5. "Nemo propheta in patria" (אין נביא בארצו), מאמר מבוא לתרגומי שירה סרב־קרואטית של בוכריטה, פורסם ב-159, p. 3, 1927, *Jevrejski život*. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

ד.ג. תרגומי מאמרים

- "La haluca" (החלוצה), מאמרה של ד"ר נדיה שטיין מתורגם מגרמנית, פורסם ב-1-2, pp. 158-159, 1927, *Narodna židovska svijest*. בכתב סרב־קרואטי.

ה. בולקלוד

ה.א. מנהגי חגים

1. "Salida Pesah" (בצאת הפסח) פורסם ב-57, p. 4, 1925, *Jevrejski život*. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
2. *Duspues de las hadras* (אחרי ההכנות לפסח), כתב יד, אוטוגרף, שני עמודים בודדים ממחברת חשבון, בפורמט 32:20.5 ס"מ. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

ה.ב. משחקים

- "Uno de los ñugos ke se estan desapareciendo" (אחד המשחקים שהולכים ונעלמים), פורסם ב-3, p. 124, 1926, *Jevrejski život*. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

נספח ב': זרינליס [איחולים בעת הרמח הכוסית] מתוך המחזה
Esterka [אסתרקה]¹³⁵

- Todos:** *Los brindis.*
- Vitali:** *Ken akomete en devda se mete.*
- Nona:** *A sentir loke mos vas topar! A tus mansevezes eras maestro de los brindis.*
- T. Haimo:** *Dešame toser dos tres vezes. [tose] He, ansina, naldo. Pesah mos se aserka. Biva la kompania i la balabaja Esterka! I me lo bevo.*
- Todos:** *Bravo tijo Haimo, ajdi, otro brindi.*
- T. Haimo:** *Aver loke saven los medikos. Brindi di doktor no sinti en mis vidas.*
- El doktor:** *No fujo. El brindi es uzo ke se kante. Mi boz de pandero no vos espante. Me lo bevo.*
- Linda:** [aparte] *Vero brindi de intelektual. Šavdo, šavdo — gusta un grano de sal senjor doktor?*
- El doktor:** [el doktor i Linda, aparte] *Ja veras Linda un poko duspues luke el doktor gusta. [Linda mostra ke no entiende]*
- Todos:** *Agora le toka la taf a nona.*
- Nona:** *Para kantar poko apresto. Tomame en un punjado ečame al sesto. Me lo bevo.*
- Todos:** *No, no, kontra opozicion! Algo vero! No keremos brindis mintirozos!*
- Nona:** *Avia de ser una vieža biveža. Kero ke vos konte una konseža. Me lo bevo. Ja se izo tarde, jir mos kali. Biva la kompania i mi njeto Vitali! Me lo bevi.*
- Todos:** *Otrooo, otro.*
- Nona:** *Para estar alegre, no kale ser riko. Me bive mi biznjeto el Moreniko. Aah, me lo bevo.*
- T. Haimo:** *Beata ken goza, goza de paz i amor. Novio veamos al senjor doktor! Ah, me lo bevo.*
- Vitali:** *Jo le konsežo ke los trenta no pase. Ke se kaze no trespase! Ah, me lo bevo.*

